अथ पञ्चमोऽध्यायः

T. 132. अध्यक्षाणां प्रचारः वस्तुतः सन्निधातृसमाहर्तृपूर्वकः । तत्पूर्वकाश्च सर्वाध्यक्षाः । समाहर्तृविषयो जनपदनिवेश उक्तः । न च दुर्गमन्तरेण सन्निधातुर्निचयकर्मेति तदर्थं दुर्गविधिर्निवेशश्चोक्तः । तयोरपि समाहर्तुः संप्रेष्यभूतत्वात् प्राधान्यात् सन्निधातृकर्तृकनिचयकर्मोच्यते—सन्निधातेति । समाहर्त्रा सर्वतो जनपदात् समाहृतानि द्रव्याणि सम्यङ्निधत्ते स्थापयतीति । भाण्डागारिक इत्यर्थः ॥

M. 58. अनुदकोपस्नेहामिति अनुद्भिन्नोदकाम्, अस्विद्यत्कुड्यान्तां च । उभयत इति उभयमित्यर्थः । किं तत् । पार्श्वचतुष्टयं मूलं चेति । एवमुभयतोग्रहणमनर्थकम् । अतः उभयस्मात् कारणाद् उपस्नेहनिवृत्त्यर्थं पार्श्वम् उदकनिवृत्त्यर्थं मूलं च प्रचित्येति । अपरे उभयतः पृथुशिलाभिरायामविष्कम्भाभ्यामिति चिरावस्थानार्थं योजयन्ति । सारदारुमयः पञ्जरो यत्र । भूमिसमं नाधिकं नापि न्यूनं त्रीणि तलानि यस्य पुरुषप्रमाणानि तम् । त्रिभूमिकमित्यर्थः । अनेकविधानमिति नानाजातीयद्रव्यस्थापनार्थानि बहूनि कोष्ठकविधानानि यत्र । देशः पार्श्वानि स्थानम् अधोभूमिः तलम् उपरिष्टात्, त्रिष्वपि तलेषु कुट्टिमानि यत्र, कुट्टिमकुड्यं कुट्टिमभूमिकं कुट्टिमतलं चेत्यर्थः । एकद्वारम् उत्सङ्गकयुक्तम् । यन्त्रयुक्तसोपानं यन्त्रेणोत्क्षेप्यावपात्यं सोपानं निश्रेण्यादियोगात् । उभयतोनिषेधम् उभयपार्श्वायतकुड्यम् । सप्रग्रीवं स(को?शा)लामुखम्[1] । ऐष्टकम् अग्न्याद्यापत्प्रतीकारार्थम् । भाण्डवाहिनीभिः शालाभिः संवरार्थं समन्ताद् वेष्टितम् । प्रासादं वा भूमिगृहेण सह । जनपदान्त इति समुच्छिन्नस्याप्यादानयोग्यं भवति । ध्रुवमिति अवश्यकार्यम् । आपदर्थम् [2]अनाद्यध्यायसीम(?)कोशगृहविकल्प एवायम् । अमित्यक्तैरिति अत्यन्तम् अत्याहर्तव्यैरित्यर्थः । संवरणविशेषपरमेतत् । कारयेदिति पुनर्ग्रहणं सन्निधातरि प्रकृते राज्ञः कर्तृत्वप्रतिपादनार्थम् ॥

---

1. "प्रग्रीवं मुखशालेति चाणक्यटीकाकृत् ।" इति अमरटीकासर्वस्वम् । (III. 5. 35, TSS. No. 52, p. 186.)

2. सहाध्यायिभीतकोशगृहविकल्प इति पाठः स्यात् । 'अतोऽन्यथा वा विकल्पयेत् सहाध्यायिभयात्' इति निशान्तप्रणिधौ (I. 20.) ।

T. 133. **पक्केष्टकास्तम्भं** न दारुमयस्तम्भम् अग्निभयात् । **अनेकस्थानतलम्** अनेकं स्थानं भूमिगतम् अनेकञ्च **तलम्** उपरिष्टान्नानाविधपण्यस्थापनार्थं यस्य । **विवृतस्तम्भापसारमुभयत** इति विष्कम्भपार्श्वयोरस्तमिति स्तम्भावसामथोष्ठं नापण्यानि नश्यन्ति(?) । कोष्ठागाराद् विशेषप्रतिविधानार्थम् आदावुपन्यस्तं **पण्यगृहं** पण्यानां महासारत्वात् । कोष्ठमुदरं तदुपयोगिनामन्नस्थानाय गृहं **कोष्ठागारम्** । **दीर्घशालं** दीर्घद्रव्याणां स्थापनार्थम् । **बहुलशालं** भिन्नजातीयानां पृथगवस्थानार्थम् । अन्यथा हि एकत्र निचये सति अधोगतेन कार्यमिति आयासः तत्परिवर्तनात् स्यात् । **कक्ष्यावृतकुड्यामिति** अत्र दा(रुका?रूणां)निर्गमप्रवेशस्य संकटत्वात् नान्तः कुड्यमस्ति स्तम्भशाला एवेष्टकायुक्ताः, बहिस्तु विद्यते कुड्यं तत् कथमावरणमन्त इति चेत् कक्ष्यावरणप्रकारा एव कुड्यं यस्येति तत् कक्ष्यावृतमन्तः कुड्य(?)म्यमिति । **तदेवेति** कुड्य(?)म्यगृहं भूमिगृहेण महार्हसन्नहनादिस्थापनेन अधिकं(?)पूर्वस्माद्विशिष्टम् । **पृथग्धर्मस्थीयमिति** धर्मस्थीयव्यवहारपराजितानां निरोधस्थानमपि साहचर्याद् धर्मस्थीयमुच्यते । तथा महामात्रेण दृष्टव्यवहाराणां स्थापनं **महामात्रीयम्** । अनुज्ञायते च महामात्राणां व्यवहारो महामात्रैरिति तदुभयं पृथग्यत्रेति । एवं साहसव्यवहाराणां कण्टकशोधनाद्य(?)व्यवसितानां पृथग् इत्यर्थापन्नम् । **विभक्तस्त्रीपुरुषस्थानम्** अपराधतः कारणात् । अन्यथा हि अविभक्तस्थानाः अन्योन्यं व्यभिचारं कुर्युः कुलस्त्रीणामपि सद्भावात् । अन्ये तु अल्पापराधानां तादृग्विधं स्थानम् अल्पापराधानां च तद्योगादिति व्याचक्षते । **सुगुप्तकक्ष्यं** सुगुप्तप्रकोष्ठम् । पक्षवतां बन्धनस्थानाद् बहिर्निष्कासप्रतिषेधार्थम् । अथवा यथापराधं सुतमां सुतराञ्च गुप्ता कक्ष्या यस्येति ॥

सर्वेषामिति कोशगृहादीनां यथाप्रदेशम् । **शालाः** **खातादिभिः** युक्ताः । **उदपानं** शरीरस्थित्यर्थम् । [1]**वर्चोगृहम्** उच्छ्वासभूमिः । **अग्नित्राणम्** उदककुम्भनिश्रेणीपरशुशूर्पाङ्कुशादि । **मार्जारनकुलाः** मूषिकसर्पप्रतीकारार्थाः आरक्षाः । यदि कल्पेत यावत् **स्वस्य दैवतस्य पूजनम्** । कोशे वैश्रवणस्य । कोष्ठागारे सीतायाः । पण्यगृहे श्रियः । कुप्यायुधागारयोः ईशानस्य स्कन्दस्य वा । बन्धनागारे यमवरुणयोरिति ॥

---

1. मुद्रितकौटलीयेषु अदृष्टोऽयम् अवस्करार्थो वर्चश्शब्दः सान्त एव दृष्टचरः । कौटल्यः पुनरेनम अकारान्तं पठति—"कोष्ठकाङ्गणवर्चानाम्" (II. 8) इति ।

T. 134. **वर्षमानमिति** कोष्ठागारस्थानां व्रीह्यादीनामन्येषाञ्च वर्षायत्तत्वात् । अतोयवर्षं(?) मीयते येन तद् **अरत्निमुखं कुण्डम्** । किमवगाढमिति चेद् यावता द्रोणः पूर्यते । कुत एतत् । वर्षमानग्रहणाद् द्रोण एतन्माप्यते "षोडशद्रोणं जाङ्गलानाम्" (अधि. २. अध्या. २८) इत्यादिना ॥

यदर्थं गृहाणि स निचय उच्यते—**तज्जात** इति । तत्र जात इव तज्जातस्तदभिज्ञ इत्यर्थः । तेन लेखकादिना **करणेन** कर्मसाक्षिणा सहितः आत्मविशुद्ध्यर्थम् । **रत्नं** मुक्तामण्यादि, **सारं** चन्दनादि, फल्गुचन्दनादि(?) **कुप्यं** शाकादि । एतन्नवं **पुराणं** वा समाहर्तृभ्यः **प्रतिगृह्णीयात्** । **तत्रेति** यथानिर्दिष्टे रत्नादौ । **रत्नोपधाविति** उपधा उपधिः परिवर्तनं रत्नाभासेन । **उत्तम** इति पञ्चपणशतावरः सहस्रपणपरः साहसदण्डः । अथ(?)त्र कोशदण्डयिता प्रदेष्टा । **कर्तुरिति** उपधातुः । **कारयितुश्चेति** उपधापयितुः । **सारोपधौ मध्यमः** कर्तुः कारयितुश्च । **तच्च तावच्चेति** यथापरिवर्तितं द्रव्यं दाप्यः तन्मूल्यप्रमाणश्च दण्डः । रत्नाद्युपधौ तद्दापयित्वा अधिकं दण्डनीय इति ज्ञापनार्थं द्विगुण इति नोक्तम् ॥

रूपकदर्शकः सौवर्णिकः । **हिरण्यमिति** सर्वरूप्योदाहरणार्थम् । **अशुद्धम्** अव्यावहारिकम् अर्भकच्छेदेन[1] लाञ्छयेद् अव्यवहारार्थम् । **आहर्तुरिति** येनौपनायिकेनाशुद्धम् आहृतम् ॥

M. 59. **शुद्धं** तुषादिरहितम् । **पूर्णं** प्रस्थादिना मानेन । **नवं** कालक्षमत्वात् । **विपर्यय** इति अशुद्धाद्युपनये ॥

एतेनेति शुद्धादिपरीक्षणेन मूलद्विगुणदण्डेन चेत्यर्थः ॥

सर्वाधिकरणेष्विति सन्निधात्रादिस्थानेषु अध्यक्षप्रचारोक्तेषु **युक्ताः** अध्यक्षाः । **उपयुक्ताः** गणकलेखकादयः । **तत्पुरुषाः** करणमनुष्याः । तेषां **पणापहारे पूर्वः** । **द्विपणापहारे मध्यमः** । **चतुष्पणापहारे** तु **उत्तमः** । **पञ्चपणापहारे** चौर्ये **वधः** । **अन्तरालापहारे** अन्तरालदण्डाः विकल्प्याः, वधोऽप्येकाङ्गहानादिना विकल्प्यः ॥

---

1. अल्पांशच्छेदेनेत्यर्थः ।

T. 135. **कोशाधिष्ठितस्येति** कोशं प्रति अधिकारेण स्थितस्य कोशाध्यक्षस्य कोशविचारणायाम् । **कोशच्छेदेऽल्पेऽपि घात** एव नान्यो दण्ड इति नियमार्थम् । अन्यथा पूर्वेणैव वधो लब्ध एव । व्यापृतस्य कर्म **वैयापृत्यं तत्कारिणां** परिचारकाणाम् **अर्धदण्डः,** यथोक्तेभ्यो दण्डेभ्यः । कोशाधिष्ठितेन हृतद्रव्यार्धमिति यावत् । **अविज्ञाने** केन हृतं किं मूषिकैरन्येन वेत्यविज्ञाने । **परिभाषणं न** पुनः प्रमादः कार्यः इति । **चोराणामिति** यदा चोराः पुनः पुनः प्रधर्षयन्ते कोशं तदध्यक्षतत्पुरुषाणाम् । **चित्रो घातः** शूलारोपणादिभिः । अन्यस्त्वाह—तेषामेव कोशाध्यक्षतत्पुरुषाणाम् अभिधर्षणे उपाधिरहिते सन्धिच्छेदाच्चौर्ये चित्रो घात इति ॥

तस्मात् इति एवंजातीयकदोषपरिहारार्थं निगमयति । **आप्ताः शुचयः** ॥

अ(?)**बाह्यं** जनपदागतम् । **आभ्यन्तरं** दुर्गादुत्पन्नम् । **पृष्टः राज्ञा । न सज्जेत** न विषण्णमनाः स्यात् । कस्मिन्नित्याह—व्ययादिषु कियान् व्ययः, कियानवशिष्टः, कियानायः, प्राग् इति ऐषमस्तनपरुत्तनादिषु । या(?) **वर्षशतमि(?)नादिति अतिशयोक्तिः** ॥

इति सन्निधातृनिचयकर्म पञ्चमं प्रकरणम् ।

पञ्चमश्चाध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

T. 136. अथ सन्निधाता चिनोति तत् केन कथं को(?)क वा अर्जित इति **समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनमुच्यते** । सम्यङ् न्यायाद् आहरन्तीति समाहर्तारः तेनाध्यक्षेण समुदयस्य कोशादेवावेक्ष्यमाणतया शरीराद्यपेक्षणात् प्रकर्षेण स्थापनमुपार्जनमिति शरीरप्रत्यवेक्षणमूलत्वात् समुदयस्य तत्तावदुच्यते—**समाहर्तेति । दुर्गादिसप्तविधमायशरीरम्** ॥

M. 60. अस्य प्रपञ्चमाह—**शुल्कः** पण्यानां प्रवेशनिष्कासयोः यथोचितविंशतिभागादिग्रहणाद् आयाङ्गम् । **दण्डो** वधपरिक्लेशावपास्य अन्यायकारिणां विनयार्थं यदर्थहरणम् अपराधानुरूपम् । **पौतवमिति**[1]

1. "'युु' मिश्रणे, बहुलवचनाद् भावे 'वसेस्तुन्' इति तुन्, योतुः शोधनं, तदर्थतया तस्येदं यौतवं तुलादिशोधनोपायः इति यौतवाध्यक्ष इत्यध्याये चाणक्यटीकाकृतोक्तम्" इत्यमरव्याख्याता सर्वानन्दः, (II. 9. 85; TSS. No. 51 p. 225) । 'यौतवम्' इत्यस्य व्याख्यातुः पाठः प्रामादिकः ।

रूढिशब्दोऽयम् । शोधनमित्यर्थः । औणादिकस्तुन् पवनं पोतुः, तत्र भवं पौतवम् । तुलामानयो राजकीययोस्तत्संव्यवहारिभ्यो लाभः । **नागरिकः** नगरनियुक्तः जङ्घाविष्ट्यादिभिरायस्याश्रयः । **लक्षणाध्यक्षः** गजपतिरूप्याहननाद् आयहेतुः । **मुद्राध्यक्षो** दुर्गे निष्कासप्रवेशयोः पण्यानां मुद्रयिता आयाङ्गम् । **सुरासूनयोरध्यक्षौ** वक्ष्यमाणप्रपञ्चावायाश्रयौ । **सूत्रं** तदध्यक्षनियोगात् कर्तनवानाभ्यामायाङ्गम् । **तैलं** तिलादीनाम् । **घृतं** गवादीनाम् । **क्षारः** फाणितादिः । तन्नियुक्तेभ्य उत्पादादायनिमित्तम् । **सौवर्णिकः** सुवर्णादिपरीक्षापण्येनायाङ्गम् । **पण्यसंस्था**पि पणितायस्य निमित्तमेव । **वेश्या** गणिकाध्यक्षे कृतप्रपञ्चा आयस्य हेतुः । **द्यूतं** द्यूतकराणां व्यवस्थाकरणादायाश्रयः । **वास्तुकं** वास्तुपण्यं गृहक्षेत्रादि, तदध्यक्षनियोगात् क्रयविक्रयाभ्यामायस्य हेतुः । **कारवः** तन्तुवायादयः, तेषां **गणः** श्रेणी द्रव्योत्पादहेतुः । **देवताध्यक्षो** याच(?)निमित्तद्रव्योपसंग्रहादायाङ्गम् । देवद्रव्यादानमधर्म इति चेत्, न; धर्मकृत्येषु नियोजनात् । **द्वारबाहिरिकादेयं** द्वारात् प्रवेशनिष्कासयोरादेयम् । द्वारपण इत्यन्ये । बाहिरिकायाश्च यथोक्तायाः कर इति । एतत्सर्वं दुर्गाश्रयत्वाद् दुर्गमित्युच्यते । क्वचिच्चात्र कर्मग्रहणं शुल्को दण्ड इति, क्वचित् पुरुषग्रहणं नागरिको लक्षणाध्यक्ष इति उभयप्रदर्शनज्ञापनार्थम् । अध्यक्षाः कुशलाः स्वकर्मभिरायस्य हेतुतां यान्तीति ॥

सीता स्वकृषिः सीताध्यक्षे वक्ष्यमाणः । **भागः** कुटुम्बिभक्तौ भागेन कुटुम्बिभिर्यत् कृष्यादिकर्म क्रियते, तद्भागेनोपलक्षितत्वाद् भाग इत्युच्यते । **बलि**रुपदा । **करो** [1]जङ्घादिना हिरण्यप्रत्यायः । **वणिगिति** निवासवणिग्भ्यः प्रत्यायः, पण्यादिकलनालाभाद् वणिक्पथस्य पृथग् ग्रहणात् । **नदीपालो** दीर्घस्रोतसः शुल्कस्यादाता । **तरः** पारावारतरणपण्यहेतुस्तरणिकनियोगात् । **नावः** नौभृत्यादिहेतवो नावध्यक्षे प्रप(ञ्चात्? ञ्चिताः) । **पट्टनं** पण्यकलनस्थानं प्रत्यायहेतुः । **विवीतं** यवसमूल्यायनिर्वृत्तम् । **वर्तनी** जनपदप्रवेशमार्गो यत्र । वक्ष्यति—"अन्तपालः सपादपणिकां वर्तनीं गृह्णीयात्" (अधि. २, अध्या. २१.) इति । **रज्जुः** ग्रामपरि(ज्ञा?धि)प्रमाणम् । तत्र हि ग्रामा(त्क?क्ष)पटलाध्यक्षात् प्रत्यायः । **चोररज्जुः**

---

1 "जङ्घाशब्देन पादचारिणो मनुष्याः पशवश्च गृह्यन्ते" इति समाहर्तृप्रचारे (II. 35) भट्टस्वामी ।

प्रदेष्टृव्यापारः चोरपरिज्ञानं प्रत्यायकारणम् । राष्ट्रान्तर्भावात् सर्वं राष्ट्रमित्युच्यते॥

T. 137. सुवर्णादीनां यथासंभवं भूमि प्रस्तरो रसो वा पारतादिरेते धातवः खननसाध्यत्वात् खनिरित्युच्यते ॥

पुष्पफलानां वाटाः, कदलीक्ष्वादिषण्डाः, कोद्रवा व्रीह्यादयः, मूलवापा आर्द्रकादयः, कन्दवापा पिण्डालुकादयः, सेतुप्रभवत्वात् सेतुरित्युच्यते । तत्र सुलभः प्रत्यायः ॥

पशुरिति ग्राम्याणाम् ग्रहणम्, मृग इति आरण्यानाम्, द्रव्यहस्त्यर्थो वनपरिग्रहः न तु ब्र(ह्म)सोमाद्यर्थः इत्येतद्वनम् ॥

तथा व्रजः वणिक्पथश्चायस्य हेतुः । आयशरीरमिति आयस्योत्पत्त्याश्रयत्वात् प्राणस्येव शरीरम् ॥

अस्माच्च शरीराद् आयो यैर्द्वारैः प्राण इव स्रोतोभिर्निर्गच्छति तानि मुखान्युच्यन्ते । तत्र मूल्यं धान्यादीनि येन विक्रीयन्ते । ननु च विक्रये सत्युत्पन्नं मूल्यमायः, ततश्च विक्रय एव वक्तव्यो मुखत्वात्, न मूल्यमिति । मूल्यवचनादेव (वि)क्रयो गतार्थ इति नोक्तम् । भागः षड्भागा(धि?दि)कः । यथोक्तम्—"धान्यषड्भागं हिरण्यभागं च" (अधि. १. अध्या. १३) इति । राष्ट्रे तु आयशरीरस्यान्यार्थत्वात्[1] व्याजी द्विविधा दण्डव्याजी यथा पञ्चकं शतमिति, षोडशभागो मानव्याजीति । परिघः मा(ष्य?व्य)मानेषु धान्यादिषु यत् सङ्ख्यापरिच्छेदार्थः । शलाकाशूर्पकमानाद्यबद्धो लाभ इति केचित् । क्लृप्तं कुलक्षेत्रग्रामादिकं परिच्छिद्य अमुना इदं देयमिति यल्लब्धम्, तत् क्लृप्तं(?) परिच्छिन्नमित्यर्थः, यत् पिण्डकर इत्युच्यते लोके । रूपिकं दण्डकर्मणि ये शतमुपनयन्ति तैः (रूपिकां ? राज)भाव्यमष्टौ पणा देयाः । अत्ययः अपराधजो दण्डो धर्मस्थीयकण्टकशोधनोक्तः ॥

अत्र सप्तानाम् आयशरीराणां न यथाक्रमं सप्त आयमुखानि, किन्तु एकैकस्य सप्तेति T. 138. यद्व्ययशरीरमपि समुदयस्थापना(न्मा?दा)यान्तरोत्पादनमुत्पद्यत इति तदप्यवेक्ष्यते । देवार्थं पुष्पाद्युपहारः । पित्रर्थं श्राद्धादिः ।

---

1. भागशब्दस्येत्यार्थम् ।

पूजनार्थं वस्त्रालङ्कारादिः । **दानार्थं** तपस्विबालवृद्धादिभ्यः । **स्वस्तिवाचनं** प्रस्थानादौ दानम् । **अन्तःपुरम्** स्त्रीकुमारादिभरणम् । **महानसं** स्वपाचनशाला। **दूतप्रावर्तिमं** स्वदूतेभ्यः परदूतेभ्यो वा यद्दीयते प्राभृतकादि । **कोष्ठागारादीनि** तत्करणनिचयतद्व्यापृतपोषणव्यपाश्रयाणि । **कर्मान्त** इति आकरादिः । कर्मान्तो व्ययसाध्या **विष्टिः** । पत्त्यादि(षुः) परिग्रहणं तत्परिचारकवर्गग्रहणार्थम् । **गोमण्डलं** चिकित्सनादिना व्ययाङ्गम् । मण्डलग्रहणं व्रजोपलक्षणार्थम् । महिषादीनां तत्परिचारकाणां च ग्रहणम् । **पशवो** युद्धार्थं य परिगृहीता गवादयः । क्रीडार्थं **मृगाः** । पक्षिणश्च तथा । **व्याला** व्याघ्रसिंहादयः, एषां **पाटाः** परिग्रहा वा । **काष्ठतृणानां वाटाः** । तेषु कर्मकरेभ्यो दीयते । अपरे काष्ठानि तृणानि वाटाश्च आवरणानि गृहादीनां मूल्यदानादिति वर्णयन्ति । व्ययशरीरान्मुखं व्यतिरिक्तं वा नास्ति, स्वयं निर्गतत्वादिति नोक्तम् ॥

व्युष्टमन्तरेणायव्ययपरिशुद्धिर्नास्तीति तदवेक्षेत । **राजवर्षमिति** यस्य कस्यचिद् राज्ञो राजत्वादारभ्य यद् **वर्षं मासः पक्षो दिवस**श्चेति । तद्यथा—श्रीमहाराजे मगधाननुशासति द्वात्रिंशे वर्षे श्रावणमासे शुक्लपक्षे त्रयोदश्याम् इदमुत्पन्नमस्माद् इद व्ययितमत्र इति । **वर्षाहेमन्तग्रीष्माणामिति** लोकप्रतीत्या त्रित्वम् (क्र?ऋ)तूनाम् । तथा वक्ष्यति—"कालः शीतोष्णवर्षात्मा" (अधि. ९. अध्या. १) इति । T. 139. **तृतीयसप्तमा** इति भाद्रपदकार्तिकपौषफाल्गुन-वैशाखाषाढपक्षाः (कृष्ण?)दिवसोनाः । **शेषा** इति प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चम-षष्ठाष्टमा इत्यर्थः । एष्वायव्ययौ परिशोध्यौ । येऽन्येऽधिकदिवसाः तैः **पृथगेव अधिमासकः** पिण्डनीयः, एतच्च कालमाने वक्ष्यति । अयं **कालः** "यथाकालमनागतानाम्" इत्यादौ प्रतिपत्तव्यः ॥

M. 61. अस्मिंश्च काले **करणीया**दिकमवेक्ष्यम् ।

तत्र **संस्थानं** स्थितिः इदमनेनैव अत्रास्मिन्नेव काले कर्तव्यमिति रा(जा)ज्ञा । **प्रचारः** प्रचरन्त्यस्मिन्निति योगविषयो देशः । **शरीरावस्थापनमिति** आयशरीरस्यावस्थापनं यथायथं कर्मभिः फलकल्पनम् । तद्यथा—"शुल्कं प्रवेश्यानां मूल्यपञ्चभागः" (अधि.२. अध्या. २२) इत्यादि । अथवा इयन्ति अत्रायशरीराणीति परिगणनम् । **आदानं** यथाकालं शुल्कदण्डादिग्रहणम् । **सर्वसमुदयपिण्डः** एतावत्सु ग्रामेषु ऐकध्येन एतावद्धिरण्यं धान्यं च राज्ञो भवतीति । **अस्मादेव समुदयपिण्डाद् अस्मिन्नेव**

काले न्यूनमधिकं वा कालवशादिदमुत्पन्नमिति **सञ्जातम्** । एतदवश्यकर्तव्यतया **करणीयमित्युच्यते** ॥

कोशार्पितं कोशाध्यक्षहस्तोपनीतत्वान्नाक्षपटलेऽधिगतम् । **राजभावः** राज्ञो विहारादौ यदुपयुक्तम् । **पुरव्ययः** दुर्गसंस्कारार्थं यद् व्ययितम् । एतत् त्रयमपि **प्रविष्टकाख्यं** सिद्धम् । अपक्षपटले तस्यानिविष्टत्वात् ॥

परुत्संवत्सरानुवृत्तं पूर्वस्मिन् संवत्सरे य(द्वय?न्व्य)यितम् । **शासनमुक्तं** यत् परिहारपत्रेण प्रवेशार्हमेव प्रतिमुक्तम् । **मुखाज्ञप्तम्** अस्मात् त्वया न ग्राह्यमिति साक्षादुक्तम् । एतत् त्रयम् (अपनीयार्थं? [1]आपादनीयं) विभावनीयमित्यर्थः । क्वचिच्चासिद्धमुत्पन्नत्वात् सिद्धमित्युच्यते ॥

सिद्धिप्रकर्मयोगः गृहकर्मप्रारम्भार्थं तत्कारि(भ्योऽव?भ्यः उप) कारार्पितं यन्न तावत् तैः प्रत्यर्प्यते । अथवा कर्मकरणार्थं गतेन अधिकृत-मनुष्येणोद्धृत्य यावदुपयुक्तं यत्तत् सिद्धिप्रकर्मयोग उच्यते । अध्यक्षस्य वा आजीवादेव शिष्यत इति **शेष**मुच्यते, दण्डादेः(कं ?) परिकल्पितस्य यदेक-देशादत्तावशिष्टम् । तदुभय**माहरणीयाख्यम्** अनवेक्ष्यैवादातव्यत्वात् । **बलातकृतप्रतिस्तब्धमिति** बलात्कृतं बलात्कारः तेन वल्लभाटविकाद्याश्रयात् प्रतिस्तब्धम् अविहतसाधनं साध्यमानं निरुद्धमित्यर्थः । **अवमृष्टं** यन्मुख्यादिभिः बलादुपयुक्तम् । एतद् द्वयं **प्रशोध्याख्यम्** । विघ्नाद्युपशमनप्रकर्षेण आभिमुख्येन शोधनीयत्वात् । **ए(तद्)**द्विविधं **शेषम**सिद्धत्वादुच्यते । यत् करदमपि कुलम् **असारं** बीजावशेषत्वात् किञ्चिदपि दातुमसमर्थम् । तथा **अल्पसारं** भक्तबीजा-वशेषमुचितादपि दातुमसमर्थम् । तदुभयमविशेषमेव **अनादेयाख्यम्** । पृथक्करणं प्रशोध्यमित्यनेन असंबन्धार्थम् ॥

T. 140. दिवसानुवृत्तो यः प्रतिदिवसमुत्पद्यैव **वर्तमान आयः** । **परुत्सांवत्सरिकः** यत् परुत्संवत्सराध्यसनम् ऐषमस्याध्यस्यते । **परप्रचार-सङ्क्रान्तः**........यान्यस्याध्यक्षस्य कर्मकाले जात ऐषमः, तत एवाध्यक्षान्तरं संचरितः । अयं **पर्युषित** इव पर्युषितः । **नष्टप्रस्मृतः** प्रागृदृष्टः पश्चात्काले न स्मृतः । **आयुक्तदण्डः** अध्यक्षाणां यथा(वर?पराध)दण्डः । **पार्श्वमुत्कोचद्रव्यम्** ।

---

1. आपातनीयमिति मुद्रितकोशपाठः

अस्य पार्श्वतो हस्ता(द्) दीयमानत्वात्। **पारिहीणिकं** परिहीणो यो बलान्निर्गतः तस्य यद्धनं प्रवलीधनमित्यर्थः(?)। अन्यस्त्वाह—मूल्यविक्षेपादौ यत् परिहीयते तद् द्विगुणमादीयमानं पारिहीणिकम्। आयुक्तदण्ड एवेदमिति चेत्, परिहीणस्य प्रत्यानयनं पारिहीणिकम्। तावन्मात्रदण्डस्तु त्रिगुणश्चतुर्गुण इत्यादिकः। **औपायनिकम्** उपायनाद्यद् भवति। (स?ड)**मरगतस्वं** यत् परविषयलोपाज्जातं द्रव्यम्। अथवा, यच्छत्रुविषयं ह(?हि)त्वा अधमर्णादागतानां डामरिकाणां स्वमाच्छिद्यानीतम्। **आपुत्रकम्** अपुत्रान्मृतादुद्भवति। **निधिश्च** स्वयं दृष्टोऽन्यदृष्टो वा। अयं यथोचितादानहेतोर्वार्तादिकर्मणोऽन्येन प्रकारेणायातः निरुपादानकारणः **अन्यजात** इत्युच्यते॥

सोपादानमन्यमाह—**व्ययप्रत्यायः** हिरण्ये (जा?दा)तव्ये कुप्यभूम्यादीनां दानाद् यो व्याज(?)लाभः, अथवा प्राग्रहेरभावाद्(?) व्ययस्य प्रत्यागमनमिति व्ययप्रत्यायः। **पण्यानामिति** विक्रेयराजपण्यानां यदर्घस्याधिक्यम्। **उपजा** या मूलातिरिक्तात्(?) संजातग्रहणेन यदधिकमुपजायते। **मानोन्मान** इति मानं प्रस्थादि उन्मानं तुलादि। **तदवशेष** इति अधिकेनादाय हीनेन व्ययक्रियायां यो लाभः भावसाधनान्तः। व्याज्यामपि मानोन्मानक्रियायां यदधिकमुत्पद्यते। **व्याजी** द्विविधा, उचिता अनुचिता च। या उचिता सा प्रागायमुखेऽभिहिता। इह तु राजदोषाज्जनपददोषाद्वा रचिता। पञ्चकं शतमुचिता व्याजी। तस्यैतदधिकग्रहणादनुचिता भवति। यथोक्तम्—

"प्रजानां दोषबाहुल्याद् राज्ञां वा भावदोषतः।
रूपव्याज्यावधर्मिष्ठे धर्म्या तु प्रकृतिः स्मृता॥"

(अधि. २. अध्या. १७)

इति। **क्रयसंघर्ष** इति द्वयोः क्रेत्रोः एकैकस्य द्रव्ये स्पर्धायां वृद्धी राजहार्या। अयमायत्यानियत(?) इति वा आयः॥

T. 141. M. 62. **दिवसानुवृत्तः** दिवसे दिवसेऽनुवृत्तः महानसादिव्ययः। **लाभ** इति यः पक्षादिषु मृत्यानामनित्योऽपि कर्मापेक्षया लाभः। क्रमोल्लङ्घनं सङ्क्षेपाबाधनार्थम्। **तयोरिति** नित्यलाभयोः निमित्तवशात् पाकद्वैगुण्यं नित्योपादिकः। कर्मविशेषात् पक्षादिषु भृतिद्वैगुण्यं त्रैगुण्यं वा लाभोत्पादिक इति॥

[1](सञ्जातभृति यथोक्तेभ्यः आयस्थाने यस्यायमुत्पन्नं तस्मात् सञ्जातायाः आयः व्ययः आस्थापयिता) अवशिष्ट उपनयार्हो द्रव्यपिण्डः नीवी-त्युच्यते । अध्यक्षस्य व्यवहारप्रच्छादनेन नीवीसाधर्म्यात् । सा द्विविधा—प्राप्ता उपसंहृता । अप्राप्ता पुरग्रामायुक्तकादिषु यथायथं स्थितेति ॥

T. 142. एवमिति अन....एतेनैव....**वृद्धिम्** आयव्ययशरीरापेक्षया दर्शयेद् इदं मया वर्धितम् इति । व्ययस्य (प्रायः?ह्रासं) वृथादानादिपरिहारेणायं मया व्ययोऽभ्यधिक इति (?) । **प्राज्ञ** इति न जनपदपीडया संवर्धयेत् । न पुरुषकर्म........व्ययं ह्रासयेत् । (एवं यदि?विपर्ययमि)ति आयह्रासं दैवाद्युपद्रवजं व्ययवृद्धिं स्वपरचक्रोपद्रवजं साधयेदपनयेदित्यर्थः । प्रज्ञापयेद्वा स्वामिने । अस्मात् कारणादेतदुभयं विपर्यस्तं मिथ्यात्मदोषनिवृत्त्यर्थमिति ॥

इति समाहर्तृसमुदयप्रस्थापनं षष्ठं प्रकरणम् ।

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

T. 143. समाहर्तृसमाहृतस्य समुदयस्य प्रतिग्रहीता सन्निधाता । तेन च गणनानवेक्षितं न प्रतिगृह्यत इति गाणि(? गणना)व्यापार उच्यते । अथवा (क्रयात् पुनः प्रक्रीय तेषां कर्मनित्य?) आयव्ययनीवीसंकलनम्, तस्य अधिक्रिया अधिकारः, तस्य स्थानमक्षपटले **गाणनिक्याधिकारः**, तस्य तावद् गृहमेवाह **अक्षपटलमिति** । अक्षाणि गणकोपकरणानि परिच्छेदसाधनतया इन्द्रियाणीव तुलादीनि, तेषां पटलं गृहम् । **अध्यक्ष** इति सन्निधाने परिज्ञाय सम्यङ् निधातव्यमिति । अथवा तृतीयोऽ(ध्य?)क्षपटलाध्यक्षोऽयमक्षपटलिक इत्याह । उपतिष्ठन्त्यस्मिन् स्वकर्मपरिशुद्ध्यर्थमध्यक्षा इति **उपस्थानं** कर्मोद्देशः स्वभाण्डनिक्षेपस्थापना **विभक्तं** यस्य । निबन्धनं **निबन्धो** लेख्यं तस्य यत् **पुस्तकस्य स्थानम्** ॥

---

1. 'सञ्जात इति यथोक्तेभ्य आयस्थानेभ्यो य आय उत्पन्नः तस्मात् सञ्जाताग्राद् व्ययमास्थाप्य' इति पाठः स्यात् ।

तत्रेति अक्षपटले स्थिते । अधिक्रियन्ते येषु अध्यक्षास्तेषाम् अधिकरणानामायशरीराणाम् । सङ्ख्याम् एतावन्त्यस्मिन् राष्ट्रे आयशरीराणि इति । प्रचारम् अस्याधिकृतस्यैतावान् देशो यत्रानेन प्रचरितव्यमिति । सञ्जाताग्रं सञ्जातहिरण्यपरिमाणम् एतावदत्रोत्पद्यत इति । निबन्धपुस्तकस्थं कारयेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कर्मान्तानां यथायोगं प्रवृत्तानाम् । द्रव्यप्रमाणम् अस्मिन् कर्मान्ते द्रव्याणीयन्ति लोहादीन्युत्पद्यन्ते । इयन्तः कटकरूपादयः प्रयोगाः । प्रकृतस्य द्रव्यसंस्कारे सति, इयती मूल्यवृद्धिः । सुवर्णादीनां कर्मणि इयान् क्षयः । वक्ष्यति हि—"तप्तकलधौतकयोः काकणिकः सुवर्णे क्षयो देयः (अधि. २. अध्या. १४) इति । कर्मकराणां भक्तादीनामियान् व्ययः, (इयाधियाममायाभि? इयानधिक आयमान्या) ह्रियमाणस्य । वक्ष्यति हि—"पूर्वयोः (पञ्चपलिकः प्र)यामो मांस(लोह)लवणमणिवर्जम्" (अधि. २. अध्या. १९) इति । व्याजीति अधिकलाभः । तद्यथा—"रूपिकमष्टकं शतं व्याजीति ब्रूयात्" । योगो द्रव्यसंयोग इत्यर्थः । तद्यथा—"तीक्ष्णकाकणी रूप्यद्विगुणो रागप्रक्षेपः" (अधि. २. अध्या. १४) इति । इयन्ति कर्मान्तानां स्थानानि । इयदस्मिन् कर्मणि वेतनं भृतिः । इयद्भिर्विष्टिभिरिदं कर्म क्रियत इति व्यवस्था, न विक्रमार्थमेतत् । (एकदेशंविध? एवंविधं) निबन्धपुस्तकस्थं कारयेदिति सम्बन्धः ॥

T. 144. रत्नसारफल्गुकुप्यानां प्रत्येकदिवसवार्तया अर्घविशेषम् । यथासम्भवं चैषां प्रतिवर्णकं वर्णमानकम् । मानभाण्डं प्रस्थादि काष्ठमयम् । प्रतिमानभाण्डम् अयोमयादि । उन्मानभाण्डं तुला । अवमानभाण्डमपि तन्त्रादिपरिच्छेदार्थम् । रज्जवः शलाकाः ॥

तथा देशादीनां प्रत्येकं धर्मादिचतुष्टयम् । धर्म आचारः । यथा—पण्यादीनां नागरागमुद्दिश्य आवरणे सर्वातिथ्यम् (?) । व्यवहारः साक्षिभिर्विशिष्टैर्निर्णयो धर्मस्थीयकृतप्रपञ्चः । यथा—पण्यापण्यादीनामेवं कर्तव्यम्, नागरागपुत्रिकापुत्राः औरसेन समानदायादाः । चरित्रं चरितम् । यथा—वन्ध्यानामेव राजगृहे कुटुम्बिगृहं प्रवेष्टव्यम् (?) । संस्थानं संस्थितिः राजाज्ञा, अत्रेदं कर्तव्यम् इदं न कर्तव्यमिति । जातिर्ब्राह्मणादिः । कुलं गोत्रम् माठरादिः । सङ्घः लिच्छविप्रभृतीनामिति ॥

राजोपजीविनां मन्त्र्यादीनाम् । **प्रग्रहः** प्रत्युत्थानादिपूजा । **प्रदेशः** पारितोषिकदानम्, यथार्हं वा समाविप्रकृष्टस्थानम् । **भोगो** ग्रामक्षेत्रादिः । **परिहारः** तस्यानादानम् । **भक्तं** दिवसानुवृत्तम् । **वेतनं** प्रतिवर्षं भृतिः । एषां वा यथोचितानुष्ठानार्थम् ॥

रत्नलाभमिति नियमार्थं प्राधान्यात्, वस्त्रादिलाभनिब(द्धे?न्धे) तु कामचारः । राज्ञः इत्यसमासकरणं भक्तवेतनलाभनिबन्धार्थम् । इदं क्रियतामिदं (नी?दी)यतामिति राजादेशो **निर्देशः** तदनुस्मरणार्थम् । **औत्पातिकं** तदादिष्टमनादिष्टं वा सुखपरिबोधनार्थम् । यथा—प्रवृत्ते कर्माणि उपनिपतितापत्प्रतीकारार्थम् इदमस्मिन् काले व्य(य?यित)मिति **प्रतीकारलाभम्** आत्मविशुद्ध्यर्थम् । तथा **मित्रस्य** सन्धा(व)पि यद्दत्तम् इयद्वास्मादात्तम् । एवं **विग्रहकार्यार्थमिदमुपेक्षया दत्तम्** एतदुपेक्षया वा अस्मादियदात्तमिति । तथा शत्रोः स(काशा)दपि इयद्दत्तमिदमात्तम्, विग्रहे युद्धे इयद्रक्षाया अस्मै दत्तम्, अस्माद्विलोपादिना इयदात्तमिति निबन्धक्लृप्तं कारयेत् ॥

M. 63. तत इति निबन्धपुस्तकादुद्धृत्य । **सर्वाधिकरणानामायशरीराणाम्** । T. 145· **उपस्थानं** सङ्कलनकालं प्राग् आषाढ्या युष्माभिरुपस्थातव्यमिति । **निबन्धनेनेति** पत्रशासनेन । **प्रयच्छेद्** अर्थात् सर्वाधिकृतेभ्य इति । **प्रचारसंस्थानयोः** करणीयान्तर्गतत्वात् पुनस्तद्ग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । विशेषेण प्रचारसंस्थाने प्रयच्छेदित्यर्थः । वक्ष्यति—"प्रचारचरित्रसंस्थानान्यनुपलभमानो हि प्रकृतः समुदयमज्ञानेन परिहापयति" इति । **उत्त(ममध्य)माधमेति** सन्निधातृसमाहर्त्रादिविषयमुत्तमं कर्म महाफलत्वात् । कुप्यायुधागारादिविषयं मध्यमफलत्वात् । सुरासूनादिविषयमल्पफलत्वात् । **तज्जातिकमिति** जातिरेव जातिकं तदस्यास्तीति (तज्)जातिकं तत्प्रकारमुत्तमादिकम् । **समग्रपादहीनार्धामात्यसम्पदुपेतमित्यर्थः** । **सामुदायिकेष्विति** समुदयप्रयोजनेष्वायस्थानेषु । **अवक्लृप्तिकमिति** (अवक्लृप्तम्) आयच्छेदपूर्णं तदस्यास्ति न निःस्वामित्यर्थः । अपि च तथाविधमप्यपराधे सति **यमुपहत्य शारीरेण हैरण्येन वा दण्डेन, स्नेहात्** तत्पक्षप्रक्षेपाद्वा दुष्कृतमिदं मयेति **(राजा) नानुतप्येत** ॥

सहग्राहिणो यैः सम्भूय कर्म कृतम् । **प्रतिभुवो** लग्नकाद् यत् कर्म कृतम् । **कर्मोपजीविनो** यैस्तदेव कर्मोपजीव्यते सङ्ख्यायकलखकैः । **अस्येति** अध्यक्षस्य विपन्नस्य प्रोषितस्य वा । **कर्मच्छेदमिति** कर्मजफलस्य अर्धकृतस्य कर्मणः छेदं **वहेयुः** पूर्वपूर्वाभावे ॥

कर्मसंवत्सर इति अधिकृतेन अनेन कालेन कर्म समापनीयं कर्मफलं चोपनेयमिति । T. 146. **ऊनमिति** कतिचिन्मासान् कर्म कृत्वा अवसन्नेऽध्यक्षे सहग्राहिभिः शेषान् मासान् आषाढीं यावत् शोधयितव्यं युष्माभिरिति परिभाष्य दद्यात् । **पूर्णं** वेति आषाढ्याः परतोऽन्यस्याध्यक्षस्य तस्यैवाषाढीमर्यादामपयेत् । नान्तराले दद्याद् आददीत वा । अन्यथा लूनविशीर्णं कर्म स्यात् । **करणाधिष्ठितम् (अधिमासं) कुर्याद्** अधिकाय-व्ययहेतुत्वादस्य । **अपसर्पाः** कण्टकशोधनोक्ताः सिद्धप्रव्रजितादयः । **तैरधिष्ठितं प्रचारं च कुर्यात्** । ते ह्यध्यक्षाणां समुदयह्रापनकारणं ज्ञास्यन्ति तानि चाज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि । (यत्न ?) **प्रचारचरित्रेति** । **प्रकृतोऽध्यक्षः परिहापयति** । **उत्थानमुद्योगः** तत्र **क्लेशं** शीतादिदुःखं न सहत इति । (इन्द्रियार्थेषु) प्रसक्तमनात्मतौत्सुक्यम् (?) । **संक्रोशः** प्रजाभ्यो दण्डकराहरणे तत्प्रकोपाच्चानर्थो विनाशोऽधर्मश्च मे मा भूदिति तेभ्यो **भीरुः** । व्यवहारसन्नेष्वपि मैत्र्यादिना **अनुग्रहं** प्रति **बुद्धिर्यस्य** स **कामेनेति** इच्छया । वैरात् कार्यार्थिषु **हिंसां** प्रति **बुद्धिर्यस्य** स तेषां वर्णोपघातेन प्रवृत्तः **कोपेन** हापयति । **विद्यापाश्रयान्मत्तोऽन्यः** को विद्वानिति । **द्रव्याश्रयान्मत्तोऽन्यः** (को धनी) कुपितमपि राजानं प्रसादयिष्यामीति । **वल्लभापाश्रयाद्** युवराजस्य लाभेन न तस्माद् बिभेमीति **दर्पेण** राजार्थं प्रति नाद्रियते । **तुलामानान्तरोपधानात्** महत्या तुलया गृहीत्वा अल्पयोपनीतार्थः । मानेन कर्मान्तरोपधानात् । **तर्क**परिच्छेद्यं महार्हं क्रीत्वा अन्यत् तुच्छकर्मपरिच्छेद्यमुपनयति । **गणिकान्तरोपधानात्** प्रभूतस्याल्पां सङ्ख्यां निदधाति, अल्पां चोपनीय प्रभूतं लिखति ॥

तेषामिति अज्ञानादिभिः हापयताम् । **आनुपूर्व्येति** अज्ञानाद् **यावानर्थो** हापितस्तेन स तावन्तमेव दद्यात् । आलस्यादिभिः द्वौ त्रीन् चतुरः पञ्च षट् सप्त अष्टाविति क्रमेण दण्ड्या इति **मानवानाम**भिप्रायः । T. 147. अज्ञानं नाम विनियोक्तुरपि ईदृशमधिकुर्वतः समानो दोषः, अतस्तदप्युच्यते **दोषवादः**—

प्रमादाज्ञानदैवादिभिस्तं शिरसि मार्जता ।
दोषैः शोधयता दोषं मूर्खो मूर्खेण वध्यते ॥

इति । तस्मादपि समर्थः सन्नालस्येन हापयन्नधिकदोषः । तस्मादपि निश्शङ्क-तया लाभेषु प्रमाद्य(न्), ततोऽपि भीरुरसौ बहु नाशयति, ततोऽपि कामरोषप्रवणौ क्रमेणाधिकदोषत्वादवसादकौ, दर्पस्त्वेषां निग्रहमिति(?) स एव लुब्धस्तूपात्त-राजजनपदार्थं दापनीय इति । **अष्टगुण** इति यस्मादज्ञानविजृम्भितान्येवैतानि किमत्र विशेषेणेति । यद्येवं **दशगुण** इति **बार्हस्पत्याः** । पुनरेवं मा कार्षीरिति **विंशतिगुण** इति **औशनसाः** । **यथापराधमिति** यद्यप्येषाम् अज्ञानप्रभवत्वं तथापि न हत्वनपेक्षा दण्डो न्याय्यः । किं तर्हि, यैरेव हेतुभिरपराधं कृतवन्तः तदनुरूपो युक्तः । तद्यथा—अज्ञानादिभिः रत्नमपहा(?)मुपधापयत उत्तमः साहसदण्डः, मध्यमसारं मध्यमः, कुप्यादिकमल्प इति । एवं नियमे तद्द्रव्यप्रत्यानयनं च कृतं भवतीति ॥

M. 64. यदर्थोऽयं प्रपञ्चः सेदानीं गणनोच्यते । **गाणनिक्यानीति** तत्प्रधानत्वाद् गणका अपि कर्मशब्देनोक्ताः । **आषाढीमिति** सहचरितमुभयतः पक्षम । न चैकस्मिन्नहनि सर्वा गणनास्तिष्ठन्ति संकलनार्थम् । **आगच्छेयुरिति** अनया क्रियया नित्यसम्बन्धा द्वितीया । **आगतानामिति** आयव्यय-निबन्धपुस्तकानां **भाण्डं समुद्रं** कृत्वा (निषिद्?विवि)च्य **एकत्र** स्थाने स्थितानां असंमन्त्रणविशिष्टम **अवरोधं कारयेत्** । अन्यथा हि एवमस्माभिरेकमतिभिर्मन्त्रयि-तव्यमिति सवननार्थमित्ययं दोष स्यात् । तत **आयादीनामग्राणि** समुदयपिण्ड-प्रमाणानि **श्रुत्वा** । तद्यथा—दशसहस्राण्यायः, तस्मात्त्रीणि व्ययः, उभय-परिशुद्धोऽयं सप्तसहस्रप्रमाणानि इति । ततो **नीवीं** स्वमनुष्यैरात्मसात् कुर्यात् । तत उत्तरकालं परिगणयेदिति वक्ष्यमाणाद् गम्यते । तच्चाह—**यच्चेति** । यदायस्य दशसहस्राग्रा सङ्ख्या तस्माद् **अन्तरवर्णे** प्रतिदैवसिकचूर्णाग्र-लेख्ये पिण्ड्यमाने वर्धेत । यदि द्वादशसहस्राणीति पूर्णायः स्यात्, तत्रापि सहस्रत्रये व्ययिते वर्धिताधिकेन सहैव यदि नवसहस्राणीत्युपनीता तेन तदास्य न दोष इत्याह **नीव्या** इति यत्प्रमाणा नीवी ततोऽपि वर्धेत । अपरे नीव्यामित्यधिकरणार्थं योजयन्ति । **व्ययस्य वा** अग्रादन्तरवर्गे यदि(त्)परिहा-**पयेत्** परिहीयेतेति वक्तव्ये कर्तृनिर्देश स्वातन्त्र्यख्यापनार्थः । व्ययपरिहाणिं स्वातन्त्र्ययुक्तः अध्यक्षः करोति आयवृद्धिं यस्त्वन्यानवधानजेति(?)। तद् आयाविकं

व्ययाधिकं वा **अष्टगुणमध्यक्षं दापयेत्** । अपरः कल्पः यच्चाप्राप्तस्य नीव्या आयान्तरपरिपणे वर्धेत तस्यायान्तरवर्णे वा हापयेदिति शेषं पूर्ववत् । **विपर्यय** इति । आयान्तरपरिपणे हानान्नवसहस्राणयायान्तरवर्णे स्युः । आयान्तरपरिपणे वृद्धौ वा त्रिसाहस्रे व्ययाचयारि(?)व्ययान्तरपरिपणे स्युः । तदेवायाग्रं च **तं प्रति स्यात्** प्रमाणम् अध्यक्षो न मिथ्यावादीति (न ?) दण्डयितव्यः । लेख्यप्रमादोऽयमस्येत्युपेक्षणीयमिति ॥

अन्यस्त्वाह—प्रमादेऽपि दण्डः स्यादिति । नैतद् युक्तम् । **अयन्त्वर्थः** विपर्यये **तमेव प्रतीति** आयान्तरवर्णे हापितम् 'बहुसिद्धमल्पं कृतम्' इति व्ययान्तरवर्णे वर्द्धित(त्वादल्पदण्डं ? मल्पसिद्धं बहु)कृतमिति हरणोपायशङ्कया दण्डनीयः स्याद् अष्टगुणमिति ॥

T. 148. **यथाकालमिति** आषाढीम् । **अपुस्तभाण्डनीवीकानां वेति** तदानयने कालं हर्तुं यथाकालमिति । यथाकालम् पिच्छिलविमोक्षाभिप्रायेणागतानां वा । **देयदेशबन्ध** इति आयस्य यद् विशुद्धा नीवी देया तस्य दशभागः सप्तसहस्रेषु सप्तशतानि । **कार्मिक** इति कर्मनियुक्ते समाहर्त्रादौ यथाकालमागते । **कारणिकस्य** करणनियुक्तस्या(क्षा?)क्षपटलिकस्य द्वेषानादरादिभिः कलनापूर्वकमुत्तरवर्णेऽनुपनिबध्नतः । **विपर्यय** इति कारणिके करणार्थमुपस्थिते सन्निहितस्यापि **कार्मिकस्य** नीव्यपलेपे मद्यप्रसभादिभिः परिशोधयतः(?) ॥

प्रचारसममिति प्रचारे समवृत्तिमिच्छाद्वेषरहितं कश्चिद्द्वेषादिभ्योद्धिकमादाय(?) सम्प्रियाप्रि(य)त्वोपेक्षयापि राजार्थं पूरयेदेवेति । अथवा प्रचारसमं युक्तं न तदनुरोधाद् राजार्थहापिनम् न रा(जा)र्थोपरोधात् प्रचाराद्रोहिणमीदृशं महामात्राः श्रावयेयुः । अर्थाद् राज्ञ इति गम्यते । ते हि साक्षिभूताः सर्वकार्येष्ववतिष्ठन्ते । **समग्रा** यावद्भिर्विचारितम् । **अविषममन्त्राः** सम्प्रत्ययहेतुत्वात् । **एषामिति** महामात्राणाम् । **पृथग्भूतः** अन्योऽन्यथा श्रावयेत्, अन्यथा श्रावयन्नपि यदि प्रतिपादयेन्न दोषः । **मिथ्यावादी** च यदि स्यात्, **उत्तममिति** कार्मिककारणिकानां मिथ्यादूषणात् ॥

अकृताहोरूपमिति अहरहरुत्थितानां रूपाणाम् अङ्गानां(?अक्षाणां)[1] यः

1. "अक्षाणि आयमुखानि रूपाणि" इति अमरकोशे क्षीरस्वामी । (II. 8. 5)

समाहर्ता स येनाविश्वासेन अन्यो न कृतः(?) तं राजाधीनबहुकार्यतया व्यग्रम् । अथवा अहोरूपाणि प्रतिदिवसोत्थितानि कर्माणि तानि हरति यत् पिण्डपत्रं न तावत् कृतं येन । अहन्यहन्युत्थितस्य ह्यायव्ययरूपस्य विप्रकीर्णस्य संकलनेनान्यो लेख्यः क्रियत इति । **मासद्विशतोत्तरमिति** मासे मासे द्वे शते उत्तरे यस्य दण्डस्येति ॥

अल्पशेषलेख्यनीवीकमिति अल्पशेषं लेख्यम् अल्पशेषा च नीवी साम्या यस्य तं मासात् **पञ्चरात्रमि**त्यर्थः । **ततः परमिति** एवमुपेक्ष्य पञ्चरात्रादूर्ध्वम् । T. 149. **कोशपूर्वं** कोशेन सहार्थमानीतम् । **अहोरूपहरं** पिण्डपत्रम् । **अवेक्षेत** किं धर्मादीनुपहरन्त्यो(?)हत्योत्पादितम् , अनुपहत्य किमायव्ययनीव्यनेन संपूर्णे(?)र्णा संकलिता । किं मृदुनोपक्रमेण वा (दा)रुणेन **साम्यं** निर्वर्तितमित्येषु यथासंभवम् **अनुमानेन चारेण** प्रयोगेण वा **प्रत्यक्षेणेति** ॥

(अकलंश्चयादी ? सकलांश्चायादीन्) **प्रतिदिवसो**त्पन्नेनायेन **पञ्चरात्रम्** । **पञ्चरात्रो**त्पन्नेन त्रिगुणेन **पक्षम्** , पक्षकृतेन द्विगुणेन **मासम्** , तेन चतुर्गुणेन **चातुर्मास्यम्** , तत्त्रिगुणेन वर्षमिति । एवं षड्भिर्गणनाविशेषैः **प्रतिसमानयेत्** प्रज्ञापयेत् कार्मिकः । उपनयस्कन्धार्थश्च एतदुक्तं न हि सर्वस्य कर्मसंवत्सरः पूर्यत इति सामान्येनाभिधाय पुनरायादीनां प्रत्येकं समानयनं स्फुटकरणार्थमाह— **व्युष्टेति** । व्युष्टेन यथा—प्रवर्तमाने पञ्चदशराजवर्षे, (**कालेन**) पौषकृष्णपञ्चदश्यामिति । **देशेन** वत्सगुल्मा-भागराद्वाहृतमिति(?) **कार्यमिति** आयशरीरम् । **मुखोत्पत्तिरिति** आयमुखोत्पत्तिः शुल्कपण्यं मुखमिति कार्यमुखोत्पत्तिभ्यां प्रतिवर्षमुत्पद्यमानं कार्षापणसहस्रमिति । **अनुवृत्त्या** अनुवर्तनेन । **प्रमाणेन** च वणिग्देवदत्तेन पक्षिश्रेष्ठवचनादुप-नीतमिति । **दायकदापकाभ्याम्** विष्णुदत्तकेन लवकेन निबद्धः स्थावरेण भाण्डा(गा)रिकेणोपसंहृतमिति । **निबन्धकप्रतिग्राहकाभ्यामिति**.... ॥

लाभकारणमिति कार्तिक्यादिना कारणेन दत्तमिति । **देयस्य योगो** युक्तिः दीनारैश्चूर्णिकया वा योजितः । **परिमाणं** शतं वा सहस्रं वा । T. 150. **आज्ञापको** दूतकः कुमारवचनाद्वा प्रतिहारवचनाद्वा । **उद्धारकः** अनेन

वणिग्घस्तादुद्धृत्य दत्तमिति । वि(यात? दाप)को यो दापनार्थं विशेषेण यतते दीयतामस्मै, गुणवानयमिति । अपरे माता उन्माता चेति वर्णयन्ति, पठन्ति च **विधातक**[1] इति । **प्रतिग्राहको** लब्ध्वा ब्राह्मणाय दत्तमिति । **रूपं** द्रव्यम् । **जातिः लक्षणम्** । द्रव्यं जातिविशेषणं विवर्णं चतुष्कं वा । **निक्षेपभाजनं** ताम्रघटकः करण्डको वा । **गोपायकः** परिपालयिता ॥

M. 65. **राजार्थे** रत्नभूम्यादिलाभे रत्नादी(न)नुपनिबध्नतः, प्रतिबन्धितारमन्यं वा **प्रतिषेधयतः** । **आज्ञानिबन्धादिति** राजाज्ञाया निबन्धो निबन्धप्रस्तावकृतः । तस्मात् स्वप्रत्ययकारितया रागद्वेषाभ्यां वा **आयव्ययम्** ऊनाधिकत्वेन अन्यथाकुर्वतः ॥

क्रमावहीनं पूर्वमप्रधानं पश्चात् प्रधानम् । **उत्क्रमं** व्युत्पत्तिं लिखित्वा मुखतो दशकायमिति(?) । **(अ)विज्ञातमव्यक्ताक्षरम्** । **पुनरुक्तं** लिखितमे(व) । **वास्तुकम्** (आधादिस्थानंश?) शास(न)पत्रम् । **अवलिखत** इति समानकरणविशेषैरवगताल्लेख्यधर्मादन्यथा लिखत इति । अर्थाल्लेखकस्य नेयम् ॥

अवलिहत इति ईषदास्वादयतः । **द्विगुण** इति अवलीढात् । **भक्षयतः** लोभात् स्वयम् उपयुञ्जानस्येत्यर्थः । **विनाशयतः** रक्षाशैथिल्यादनादृतस्य । **पञ्चबन्धः** नष्टपञ्चमो भागः । **प्रतिदानञ्च** नष्टस्य । **मिथ्यावाद** इति अवलेहनादि कृत(क)त्वान्न मा(?)मया कृतमिति । **स्तेयदण्ड** इति [2]कोशभाण्डागाराध्यक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येषु द्विगुणो दण्ड इत्यादि । **प्रतिज्ञात** इति अवलेहनादावङ्गीकृते । यच्च प्राक् समाहर्तुर्विस्मृतमासीत् तत्संकलनोत्तरकालं **प्रस्मृतत्वाद् उपपन्नं** तत्रापि द्विगुणः ॥

T. 151. **सहेत** इति संपन्नानां दुर्लभत्वात् । **तुष्येत्** समुत्साहनार्थम् । **उदय** इति कोशवृद्धौ । **समोपकारम्** उचितान्महीभृतः कोशोदयस्य संपादकम् । **प्रग्रहेण** वस्त्रालंकारादिभिरिति ॥

अक्षपटले गाणनिक्याधिकारः सप्तम प्रकरणम् ।

सप्तमश्चाध्यायः ॥

---

1. अयमेव पाठो महीशूरमुद्रितकोशादृतः । विधानक इति विधायक इति वा स्यात् ।

2. "कोशभाण्डागाराक्षशालाभ्यश्चतुर्भागमूल्येषु एत एव द्विगुणा दण्डाः" इति कौटल्यो वक्ष्यति (IV. 9) ।

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

T. 152. कथं पुनः कोशादयः सम्पद्यन्त इति चेत् प्रचारसमृद्ध्यादिना। भवत्येवासौ यदि युक्ता न हापयन्ति। तैर्वापहृतस्य प्रत्यानयनं क्रियत इति **समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनमुच्यते**। कोशादयः कथं महोपकारोऽध्यक्षस्येति चेदाह—**कोशपूर्वा** इति। **सर्वारम्भाः** तन्त्रावापोत्कटजनपदनिवेशादयः सस्यादयश्च। अवेक्षेतेति कथं वर्धेत कथं न क्षीयेत कथमपहृतं प्रत्यानीयेत तत्त्रितयमप्याह—**प्रचारसमृद्धिः** जनपदस्फीतता ॥

चरित्रानुग्रहः तदनुज्ञार्थं हि जानपदा इदमस्माकं चरित्रमस्त्विति राज्ञे किञ्चित् प्रयच्छन्ति। चोरनिग्रहात् चोरगतद्रव्यावाप्तिः **चोरनिग्रहश्च**। **युक्तोऽध्यक्षः तत्प्रतिषेधाद्** अहानमर्थस्य दण्डलाभश्च। राजकर्मान्तोत्थितसस्यसम्पदा कोशो वर्धते। तथा **राजपण्यानां बाहुल्ये** मूल्यवृद्धिः। **उपसर्गाणाम्** अभावो **मोक्षः**। तथा सति तत्प्रतिविधानेन कोशो न क्षीयते। परिहारस्य क्षयः पूर्ण(?)ऊनता, ततो दण्डकराद्युपचयः। **हिरण्यं** चोपायनं(ली?का) कनिका[1] कोशं प्रविशति, वस्त्राद्युपायनन्तु यथासुखं व्ययेन तिरोधीयत एवेति ॥

M. 66. प्रतिबन्धादयः कोशक्षयाः, तेषां स्वरूपम् अत्यादानञ्चाह—**सिद्धीनामिति**। सिध्यन्त इति सिद्धयः करादयः, तेषां प्राप्तकालानामप्यसाधनम्। **अनवतारणम्** अस्येति मात्रेति विना(?) आयकल्पनाया पत्रेषु लेख्याकरणम्, अनारोपणमित्यर्थः। तथा सौचिकहस्तस्थानाम् अप्रवेशनम् अध्यक्षस्यानर्पणम्। देयदशबन्ध इति प्रतिबद्धस्य द्रव्यस्य ॥

T. 153. **कोशनिवेशार्हाणां द्रव्याणां** लाभाशया अध्यक्षेण **वृद्ध्यर्थं** यो योगः क्रियते स **प्रयोगः**। तथा **पण्यानां व्यवहारो** विक्रयादिः। **तत्रेति** प्रयोगव्यवहारयोः। यत् **फलम्** उत्पद्यते **तद्द्विगुणः** ॥

सिद्धं प्रत्यायकालसाधनकालमानानुरोधान्न तावत् साधनकालः प्राप्नोतीति कालहरणेन कोशं हापयति। **अप्राप्तं प्राप्तं** वेति राजद्रव्यप्रयोगेण द्विगुणोदया(द)ष्टाष्टाभिर्मासैः(?) ॥

---

1. काकणी इति मुद्रितकौटलीयपाठः, "काकिण्याश्चोपसंख्यानम्" इति काशिकावृत्तिः।

अथ वर्णसम्पत्तौ जातायां प्राप्तकाल एव चतुर्षु मासेषु प्राप्तोऽयं कालः अर्धमस्मिन् भवत्विति कुर्वन् **परिहापयति** । व्ययं **वा** शतत्रयं चत्वारि कुर्वन् **वर्धयति** । **हीनचतुर्गुणः** यावद्धीयते तस्य चतुर्गुणः ॥

अन्यैर्वेति पति(?)स्त्रीभृत्यमित्रबान्धवैः । **रत्नोपभोग** इति । **ननु च** उपभोगमात्रं न रत्नस्य विनाशः, सत्यम् । अप्रतिसङ्गनिवृत्त्यर्थं दण्डः । **तच्च तावच्चेति** तच्चोपभुक्तं दापनीयः, तावच्चापरं दण्डनीयः । यदि चोपभोगाद् विनष्टं स्यात् तदा तज्जातीयं दापयीय इत्यर्थः । एवं सारोपभोगेऽपि योज्यम् ॥

अन्यद्रव्येणेति आत्मीयेन तत्प्रमाणेन अन्य(त् ?)प्रमाणेन वा, तद्वर्णेन अन्यवर्णेन वा, तज्जातीयेन अन्यजातीयेन वा, कृतेन अकृतेन वा हेतुभूतेनेत्यर्थः । अस्माच्च परिवर्तनादुपनीयवर्णमानं प्रमाणवर्णं जात्यभावेनाति-सन्धानमसत्यपि परिवर्तने प्रत्यायपूरणार्थं छलनमुपधिरित्ययं विशेषः । **तदुपभोगेनेति** तद् रत्नसारफल्गुकुप्यपरिवर्तनदण्डसारूप्याद् व्याख्यातम् ॥

T. 154. **सिद्धमायमिति** । असत्यपि प्रतिबन्धे सिद्धं स्वहस्ती-कृतमप्यायं समाहर्ता प्रवेशनकालेऽपि नोपनयति । पृथक् (नि)बद्धमप्युचितं व्ययं लब्ध्वा कालहरणेन **प्रयच्छति** । **प्राप्तां** सन्निधापितामपि **नीवीं** न तावत् प्राप्तेति अल्पशेषा वेति **विप्रतिजानाति** अपलपति । **द्वादशगुण** इति यावतोऽपि जि(गीषि ? हीर्षि)तस्य ॥

तेषामिति अपहरताम्, अध्यक्षाणाम् । एतद्विशेषा एव **हरणोपाया** उच्यन्ते । **पूर्वं सिद्धं पश्चादवतारितमिति** सिद्धिकालात् पूर्वं श्रावण एव रा(जा)-ज्ञामपदिश्य द्रव्यलाभार्थमुत्कोचलाभार्थं वा साधितं पश्चाद् भाद्रपदावतारकाल एवावतारितं लेखीकृतम् । यावत्तत् सिद्धम् वावतार्यते तावत् तेनार्थेन संव्यवहरति, पश्चाल्लब्धोपचयः तावन्मात्रमेवावतारकाले अवतारयतीत्यर्थः ।

पश्चात् सिद्धम् उत्कोचेन कालहरणं कृत्वा कार्तिकादौ **पूर्वम्** अवतरणकाल एवावतारितम् । एतद् द्वयमपि सिद्धीनां कालव्यत्यासाद् अवस्तारस्य भेदः ॥

साध्यम् उचितं कर्षकेभ्यः किञ्चिद् गृहीत्वा **न सिद्धम्** । सिद्धीनाम-साधनत्वात् प्रतिबन्धोऽयम् । क्लृप्तस्यायस्य हापनात् परिहापणं वा ॥

असाध्यम् अनुचितं ब्रह्मदेया(का?)दिभ्योऽपदेशात् **सिद्धम्** । राजाज्ञेति भीता लाभं प्रयच्छन्ति । धर्मस्य किल वल्लभस्य हापनात् परिहापणमेतत् । आयस्येति तत्रोक्तम् ॥

सिद्धमपि करादि स्वयमुपयुज्य राजार्थं पूर्वं तावदस्मादसिद्ध इति **असिद्धं कृतम्** ॥

असिद्धं वा कुटुम्बिनामुपजीव्य **सिद्धं कृतमिति** अपहारपरिहापणे ॥

अल्पसिद्धम् ऊनसिद्धं **पूर्णं कृतम्** । तस्मात् किञ्चिद् गृहीत्वा ॥

विपर्ययेण **पूर्णमपि** साधयित्वा अल्पमुपयुज्य **अल्पम्** अस्मात् सिद्धमिति **कृतम्** । पूर्वेण तुल्यमेतावानत्र विशेषः । तत्र पूर्वं(? र्णं)सिद्धमसिद्धञ्च, इह त्वेकदेशं सिद्धमसिद्धञ्चेति ॥

अन्यन्महार्घं शाल्यादि **सिद्धम्** अर्घोपजीवनार्थम् **अन्यद्** अल्पमूल्यं **निबद्धम्** ॥

अन्यतो देवदत्तात **सिद्धम्**, तत् पुनर्भावयितुं **अन्यतो** यज्ञदत्तात् सिद्धम् उत्कोचं गृहीत्वा निबद्धम् । सिद्धस्याप्रवेशनाद् अपहारोऽयम् । सिद्धीनामसाधनात् प्रतिबन्ध इत्येके ॥

दीर्घप्रवासिने आदिष्टमपि **देयम्**, यदायमागत्य प्रज्ञाप(यित्वा?यति)तदैव दास्यामीति, **अदत्तम्** । कालविपर्यासादयं कालावस्तारः ॥

अदेयमपि नि?इभमात्रं राजकुलं प्राप्य लोभादन्यदुपग्रहीतुं **दत्तम्** । व्ययस्य वर्धनादिदं परिहापणम् ॥

T. 155. यस्मिन् **काले** दातव्यं तस्मिन् स्वयमुपयुञ्जानेन **न दत्तम्** । तदर्थेन मैत्रीं वा कर्तुमप्राप्त एव काले दत्तम् । अयं कालविपर्ययादवस्तारः ॥

आज्ञया कस्मैचिदल्पं **दत्तं** स्वयं शेषमुपजीवितुं **बहु** निबद्धम् ॥

बहु वा **दत्तं** प्रतिग्राहकेण सम्भूय स्वयमेतावदस्तु यथोद्दिष्टम् अस्मै मया दत्तमिति प्रकाश्य **अल्पं कृतम्** । तदन्यत् परुत्सङ्क्रान्तं संव्यवहरति, पश्चादुपनयनकाले प्रवेशयति । देयं न दत्तमदेयं दत्तमित्यनेन तुल्यम् ॥

अन्यद् अल्पमूल्यं राजतभाण्डं **दत्तमन्यन्महार्घ्यं** सौवर्णभाण्डमुपजीवनार्थमुपनिबद्धम् ॥

प्रविष्टं कोशाध्यक्षस्योपनीतमपि तेन सम्भूय भक्षयितुम् **अप्रविष्टं कृतम्** ॥

अप्रविष्टं वा लोभात् कालहरणार्थं **प्रविष्टं कृतम्** । प्राप्तमप्राप्तं वेत्ययमवस्तारः ॥

कुप्यमदत्तमूल्यमपि क्रीत्वा अर्घवृद्धौ राजकुलान्मूल्यं निष्कासयिष्यामीति प्रवेशितम् ॥

M. 67. **दत्त**महार्घ्यमूल्यं वा समार्घं क्रीत्वा प्रवेशयिष्यामीत्यभिप्रेत्य न प्रवेशितम् । पण्यव्यवहारादयं व्यवहारः ॥

सङ्क्षेपो विक्षेप इति । कस्मिंश्चिदायपिण्डे सहस्रेऽधिकलाभार्थं प्रतिकुटुम्बं पृथक् पृथग् विक्षेपेण साधयन्ते । एकादशं शतमार्थमुत्पादयन्ति ॥

विक्षेपः सङ्क्षेपो वेति । पुनः पुनः सिद्धा युष्माकं विमर्दो भविता । तेन सङ्क्षिप्य शतमेकमुत्काल्य चिरेणापि प्रयच्छत अधिकं वा विमर्दो हीयत इति । सिद्धस्याधिकस्याप्रवेशनादपहारोऽयम् ॥

महार्घं राजद्रव्यम् **अल्पार्घेण**ात्मीयेन **परिवर्तितम्** । अल्पार्घम् अमहाविषयविक्रयं **महार्घेण** दुर्लभक्रयेण **परिवर्तितमि**ति । दुर्लभा हि महार्घस्य क्रेतार इति । परिवर्तनमेतत् ॥

समारोपितोऽर्घः । राजधान्ये पादिके द्रोणे तावन्मात्रमुपजीवितुं द्विपादोऽर्घः कृतः ॥

प्रत्यवरोपितो वा । राजार्थं द्विपादिकमाख्याय पादिकः कुम्भो गृहीतः । अथ वा राज्ञः कृते स्वल्पेनार्घेण सुवर्णादिकं क्रीत्वा उपजीवनार्थं स्वामिना कियता क्रीतमिति पृच्छ्यमानोऽर्घं समारोप्य कथयति । राजविक्रये वा अल्पोऽर्घ इत्युक्त्वा अवशिष्टमुपजीवति । तस्य लाभस्याप्रवेशनादपहार एवायम् ॥

T. 1.6. **रात्रयः समारोपिताः** रात्रिग्रहणेन अहोरात्रस्य ग्रहणम् । कतिचिद्दिवसान् कर्म कारुभिः कारयित्वा अपूर्णेष्वेव दिवसेषु वृत्तिदिवसाः पूर्णा इत्यपदिश्य स्वयं भृतिमादातुं समारोपिता रात्रयः ॥

पूर्णेष्वपि च न तावद्दिवसाः पूर्यन्त इति कर्मकरानतिसन्धातुं **प्रत्यवरोपिताः** । पूर्वो व्ययस्य वर्धनात् परिहापणम् । उत्तरो निबद्धस्य अप्रदानादपहारः ॥

संवत्सरो मासविषमः राजानमतिसन्धातुं मासेनाधिकः, कर्मकरानतिसन्धातुं मासोनः कृतः ॥

तथा मासो दिवसविषमः दिवसेनाधिको न्यूनो वेति पूर्ववत् ॥

समागमविषमः यदाध्यक्षोऽस्मिन् मासे (दिवसे) वा गणनार्थं समागन्तव्यमिति जनपदान् प्रतार्य तस्मिन् कालेऽसमागताननेन छलेन तान् दण्डयति ॥

मुखविषमः अन्यस्मादायमुखाद् दण्डादेरुत्पन्नम् अनिबद्धमित्यप(हृत्य)? दिश्य सञ्जातादौ निबध्नाति । तदीयलाभमुपजीवितुमायस्याप्रवेशनादयमपहारः ॥

धार्मिकविषमः ब्राह्मणेभ्यः सहस्रं दीयतामित्याज्ञायां ब्रह्मब्रुवेभ्यो दश दश दत्वा शतं शतम् अस्माभिर्लब्धमिति वाचयित्वा नवशतान्युपजीवति । निबद्धस्याप्रदानादपहारोऽयम् ॥

निर्वर्तनविषमो नाम समुचितान्निर्वर्तनविशेषादन्यथाकरणम् । तद्यथा — मृदुना उपक्रमेण साध्यम् उत्कोचार्थी दारुणेन साधयतीति । अवस्तारप्रयोगोऽयम् ॥

पिण्डविषम इति । अल्पं समुदयपिण्डं निबद्धमधिकं कृत्वा बहु निबद्धं वा अल्पं कृत्वा स्वार्थं साधयतीति । सिद्धस्याप्रवेशनादपहारोऽयम् ॥

वर्णविषमः वर्णपरिच्छेद्यस्य हीनवर्णस्य द्रव्यस्याधिकमूल्येन विक्रयः परिवर्तनभेदोऽयम् ॥

अर्घविषमः राजपण्यविक्रयकाले महान्तमल्पमर्घं निबध्नाति । क्रयकाले विपर्यस्यतीति ॥

मानविषमः महता प्रस्थादिना आयमुपसङ्गृह्य अल्पेनोपनयति ॥

मापनविषमः हस्तकौशलात्तेनैव मानेन प्रभूतमाकृष्य व्ययकाले न्यूनं मापयति ॥

भाजनविषमः घृतघटशतं दीयतामिति दत्तायामाज्ञायाम् अल्पं दत्वा शेषं गृह्णाति । अनुग्राह्येभ्यो वा लोभान्महाप्रमाणैर्ददातीति । उपभोगोऽयम । एतच्च (सं?)गतानुगतिकन्यायात् प्रतिबन्धादिष्वन्तर्नीयते ॥

अयं त्वथ अत्र नैवैते प्रतिबन्धादीनां विशेषाः प्रतिबन्धादयः अन्यस्य(?) अध्यक्षाणामज्ञानालस्यप्रमादभयकामकोपदर्पदोषजाताः स्युः । लोभकृतास्त्वेते प्रेक्षापूर्वकारिणां सोपधयो दोषाः अनन्तरेणैव लोभेन सम्बध्यन्ते । तथा

अपहरणोपाया इत्युक्तम् । बहुलख्यापनार्थं चेदं चत्वारिंशदिति । तद्यथा— जातिविषमाः, समानविषमाः, उन्मादविषमाः, सङ्ख्याविषमाः, इत्यादि-कल्पनावैचित्र्याद्पर्यवसानो लोभप्रणीतः ॥

T. 157. इहादेशस्यादाता एकैकमनुयुञ्जीत अनुनीय (प्रय?पृ)च्छेत् —किमनेन युक्तेनापहृतम , कियद्वा इति । मिथ्यावादे च वाक्यभेदेऽपरिच्छिन्ने दुष्टस्य प्रच्छादनाददुष्टस्य दूषणात् । युक्तसम इति युक्तस्य यो(दण्डो) यथापराधम् उक्तः स तेषामित्यर्थः । प्रचारे यत्रासौ प्रचरितः प्रकृत अध्यक्षः । उपहृत इति अन्यायेन दण्डकरो दापित इत्यर्थः । प्रज्ञापयतु दोषमिति शेषः । प्रज्ञापयतः प्रतिपादयतः साक्षिभिः । उपहृत्यावोपहृतस्य यथाविधमुपघातं द्रव्यादानाद् दापयेदध्यक्षः । अनेकेष्विति बहुभिरभियुक्तो यदि सर्वत्रैवापव्ययते नाहमेवं करोमीति । सकृदेव एकत्रैव । परोक्तो भग्नः । सर्वम् अभियोगहिरण्यम् । भजेत दाप्यो दण्डनीयश्चेत्यर्थः ॥

अस्यापवादमाह—वैषम्य इति । वैषम्यं द्विविधम् । तद्यथा— केनचिन्मिथ्यादण्डितोऽस्मीत्यभियुक्तः, अन्येन भक्षक इति, एकेनोपेक्षक इत्यभियोगवैषम्यम् । किञ्चित् प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तिवैषम्यम् । तत्र सर्वत्रैकैकस्मिन्नेव पदे योगं प्रतिपादनं प्रतिपादको दद्यात् । नैकेन सर्वं साधयेत् । महतीति एकैकस्मिन्निति सहस्रे शते वा एकदेशं शतं वा पञ्चाशद् (वा) प्रतिपादितः सर्वं सहस्रं शतं वा भजेत प्रति-पादयितुम् । योगवि(घातो ? भागः) महत्यर्थोपघाते साम्येऽप्यनुयोगं दद्यात् , नाल्पेन महान्तं साधयेत् । अल्पेनापि सिद्ध एकैकस्मिन्नेवाभियोगे महति सर्वं भजेतेति ॥

T. 158. कृतप्रतिघातावस्थ इति । यद्यहं न प्रतिपादयामि तदा प्रतिघातावस्था शरीरनिग्रहावस्था कार्येति कृतकरणः । सूचको ने(?) हेतुकः । निष्पन्नार्थः षष्ठमंशं प्रतिपादितार्थस्य पुनरुत्साहनार्थमुपकारत्वाच्च । भृतकस्तु राज्ञः तस्य वा कृतसंविधान उत्साहनार्थमेव लभते । प्रभूतार्थमभियुज्य यद्यल्पं निष्पादयेत् इति तदा निष्पन्नस्यांशं षष्ठं द्वादशं वा । न त्वेकदेशानिष्पादनाद् बन्ध्यः । सर्वनाशे वरमल्पोऽपि भाव इति लाभाच्च तत्पराः सन्तो न चोदयन्ति । अनिष्पन्नार्थे एकदेशेनापि । शारीरम् एकाङ्गच्छेदनम् । हैरण्यं वा

अपराधानुरूपम्, मिथ्यावादित्वात्। न चानुग्राह्य इति अधिकृतेभ्यो न रक्ष्यः। अन्यस्तु सूचको रक्ष्य इति ज्ञापयति। तथा चोक्तम्—

"ह्रियमाणं यदन्येन भृतो वा यदि वाभृतः।
यो राजद्रव्यमाचष्टे पृच्छतेऽपृच्छतेऽपि वा॥
श्रोतव्यो रहसि (क्षिप्रं) रक्ष्यश्चामात्यतोऽपि सः।
[1]आयुक्ता ह्यपयन्तारं भूयिष्ठं घ्नन्ति भारत॥"

इति॥

निष्पन्नाविति निष्पत्तौ प्रमाणैः सम्भावितायाम्। अभियुक्ते अभियुक्तोपजापाधिक्षेपान्निक्षिपेत्। परित्यजेद्वा व्यवहारं नाहं जानामीति। आत्मानं वाध्यक्षादेव लब्धार्थः सन् अपवाहयेद् अपसारयेत् पलायेतेत्यर्थः। तुशब्दस्य वा अवधारणार्थत्वाद् वधमेव (?)॥

समुदयस्य युक्तापहृतस्य प्रत्यानयनं नाम अष्टमं प्रकरणम्।
॥ अष्टमश्चाध्यायः॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः॥

T. 160; M. 68. यस्मादेवं केचिद् विविधैरुपायैरपहरन्ति, अपहरन्तोऽप्येवम् अन्यैर्वैरद्वेषाभ्यां सूचकैरपहन्यन्ते, तस्मात् कर्मकालात् प्राङ् नियोगात्, कर्मकालाद् उत्तरकालञ्च उपयुक्तानाम् अध्यक्षाणां परीक्षणमिति प्रकरणमुच्यते। सन्निधातृसमाहर्त्रोः प्रागुक्तत्वात् तदवशिष्टा अध्यक्षा उपयुक्ताः, तेषां परीक्षोच्यते। नियोगात्तावत् पूर्वमुपयुक्ताः परीक्ष्याः किंगुणाः स्युः इत्याह—अमात्येति। अमात्यसंपदा जानपदादिकया सर्वगुणपादार्धगुणहान्या युक्ताः उत्तममध्यमाधमाः सर्वाध्यक्षा इति। ननु प्रकरणात् सामुदायिक इत्येव। किं तर्हि (वि)नीताध्यक्षेऽपि तेषाममात्यसम्पदेति चेत् शक्तितो यस्मात् सम्पन्नाः शक्ताः कर्माणि कर्तुमिति। अथवा सम्पदुपेतत्वेऽपि ये यत् कर्तुं शक्तास्ते तत्र। कर्मसु चेति कर्मकाले परीक्षां समर्थैः कारयेत्। उपधाशुद्धत्वाद् अमत्यसंपदोपेतत्वात् पुनः परीक्षणमनुपपन्नमिति चेत् चित्तानित्यत्वात् कार्यवशाद् अनियतस्वभावा चित्तवृत्तिरिति। मनुष्यजातिव्यापित्वं धर्मस्याह—अश्व(स)धर्माण इति। यथा ह्युदान्ताः प्रकृत्यवस्थायां

---

1. 'आयुक्ता ह्यभियोक्तारम्' इति स्यात्।

विज्ञातस्वरूपाः कर्मसु युद्धादिषु भयश्रमाभियोगात् चित्रश्रवणाद्वा विकुर्वते अन्यादृशीं गतिं कुर्वते । एवं ह्याह—

आवाहनकृतो नाशो वाजिनः कामुकस्य वा ।

इति ॥

एवमध्यक्षाः कर्मणि अज्ञानालस्यप्रमादभयादिभिः आगन्तुकनिमित्तापेक्षया विकुर्युरिति यस्मात् कर्मसु चित्तानित्यत्वं तस्माद् विनियोक्तुकामः कर्त्रादीनेषां प्राक् परिच्छिन्द्यात् । तद्यथा—एतावत्कर्तृभिः कर्मकरैः, अनेन कर्मकरणेन क्रियोपायेन विन्यासविशेषेण, अनेन वा द्रव्येण सारदार्वादिकेण साधनेन, अस्मिन् देशे जनपदे मध्येऽन्ते वा, अस्मिन् काले हेमन्तादौ, इदं कार्यं दुर्गादिकम्, अनेन प्रक्षेपेण सहस्रेण वा धनेन, एवंविधायं शुल्काद्यायनिमित्तम् आपत्प्रतीकारफलं वा निर्वर्त(य)त इत्याकलयेत् । ते तु नियुक्ताः सन्तः कथं कर्माणि कुर्युरित्यत आह—ते यथासन्देशं स्वाम्यादेशमनतिवर्तमानाः । असंहता अविगृहीताश्च इतरेतरेण कर्म कुर्युः । किमर्थमिति चेद् अन्योन्यदोषप्रच्छादनेन संहता राजार्थं भक्षयेयुः ॥ T 161. विगृहीताश्च परस्परद्वेषाद् अन्योन्यावग्रहापेक्षं कार्यं विनाशयेयुः । तद्यथा—सीताध्यक्षस्य कर्म कालातिपातनेन कुप्यैरनुगृह्णानोऽपि तदध्यक्षो विनाशयति इत्यादि योजनीयम् ॥

न चानिवेद्य भर्तुः अनाख्याय । किञ्चिदल्पमपि आरम्भं तत्समापनानुज्ञानकामचारार्थम् । अस्यापवादः अन्यत्रेति चोरडामरिकाग्न्युदकाद्यापत्प्रतीकारेभ्यः । निवेदनायां हि मा भूत् कालातिपत्तिरित्यभिप्रायः । प्रमादस्थानेषु स्खलितस्थानेषु विनयस्थो भवेत्[1] परिभाषणं कुर्याद् अस्मिन् स्खलितेऽयं दण्ड इति । (तं?स) कीदृश इत्याह—भृतानां दिवसवेतनम् अध्यक्षाणां व्ययद्विगुणं दिवसोपभोगो यः पानभोजनादिना तद्द्विगुणमिति । अर्थाच्चशब्दलोपो द्रष्टव्यः । अन्ये दिवसवेतनव्ययद्विगुणमिति कृतसमासं पठन्ति ।[2] मूल्यभरणीयादि(व?ह) वेतनमाकलय्य अध्यक्षस्य कर्दमकरणं च(?)द्विगुणो[3] दण्ड इति । अज्ञानादिषु त्वपरिभाषितोऽपि प्रागुक्तोऽयमिति अध्यक्षाणा(मिस्येत्व?

1. विनयं स्थापयेद् इति पाठः स्यात् ।
2. अयं समस्तपाठो भट्टस्वामिना आदृतः । टीकाकारस्तु व्यस्तपाठं युक्ततरमाह ।
3. कियदकरणं तद्द्विगुण इति पाठः स्यात् ।

मत्ययो) युक्तम् । उपयुक्तग्रहणेन सर्वेषामुक्तत्वात् । तस्मादप्रमादार्थमेव परिभाषणं सर्वेषामिति युक्तम् । तथा आयप्रमादस्थानेष्वित्युक्तमत्ययं स्थापयेदिति च ॥

यश्चैषां यथादिष्टं तथैव कार्यं कुर्यात् । अधिकं (स)विशेषम् । मानञ्च पूजां वस्त्रादिकं लभेत ॥

अल्पायतिश्चेदिति अल्पोपादानः सन् यो महाव्ययः स राजार्थं भक्षयतीति अनुमानाद् ज्ञायते । विपरीतो बहूपादानो योऽल्पव्ययः समोपादान-व्ययश्च न भक्षयतीति । सव्यभिचारि त्वेतदनुमानम् । कश्चिद् बहूपादानोऽपि राजा (र्थहाना?र्थादान)लोभात् तत् प्रच्छाद(नं नवा नृपो?यन्नल्पमन)ल्पं वा भक्षयेत् । समोपादानव्ययश्च राजद्रव्यमादाय प्राज्ञत्वाद् यथायति व्ययञ्च करोत्येव । तस्माद् अपसर्पैणैवोपलभ्यते सदसद्वा भक्षणमिति ॥

T. 162. यद्यनुमानादुपलभ्येत परमिदमनुमानं युक्तं तदाह—यः समुदयं निबद्धं हापयति स राजार्थं स्वयमन्यैर्वा अवश्यमेव भक्षयति । तदैनमिति अध्यक्षम् । यथागुणं यथापरिभाषितगुणमेव दापयेदित्यर्थः । 'एषामानुपूर्व्या यावानर्थोपघात'(अधि. २. अध्या. ७.) इति दर्शयति ॥

राजार्थस्य भक्षणेऽनुमानमुक्तम् । जनपदार्थस्योच्यते । यः समुदय-निबन्धमकृत्वा कर्मविशेषमनुभूतम् अकस्मादु(द्)भूतं द्विगुणं दर्शयति जनपदं पीडयति । अन्यथा कथमस्योद्भवः स्यादिति । स चेज्जनपदपीडया द्विगुणं समुदयं राजार्थं समाहर्तुः समर्पयति राज्ञो वा, अल्पेऽपराधे वारयितव्यः—न मे हितमेतत्, न त्वया जनपदः पीडयितव्य इति । महत्यां जनपदपीडायां राजार्थ-करणेऽल्पतया यथापराधं दण्डनीयः । तच्चोद्भावितं प्रत्यर्पणीयमेवेति ॥

M. 69. यः समुदयं वर्धयितुमुपयुज्य वा प्रतिपूरयितुं व्यये प्रभुवेनं(?) अतिसन्धायोपनयतीति स पुरुषकर्माणि निष्फलीकुर्वन् वेतनादानेन भक्षयतीति । स हि पञ्च दिवसान् कर्म कारयित्वा चतुरस्त्रीन् प्रतिपाद्यमान एव द्वन्द्वेन वा(?) दिवसान् (परि?अप)हरति, द्रव्यं वा महार्घं बहुभिरल्पमूल्यं कुर्वन् द्रव्यमूल्यमपहरति, पुरुषवेतनमेव वा महान्तमल्पं करोतीति स कर्मदिवसाद्यपहारेषु यथापराधं दण्डनीय इति ॥

T. 163. यस्मादेवं तस्मादस्य राज्ञोऽध्यक्षैर्भक्षितस्य परिज्ञानार्थम् । यो यस्मिन् उत्तरेऽतीते वा अधिकारे शासनस्थः आज्ञाकारी । स तस्य आत्मीयस्य कर्मणो याथातथ्यं स्वरूम् आयव्ययौ च शरीरमुखप्रपञ्चनाद् व्यासेन, संपिण्डय समासेन वा आचक्षीत राजजनपदार्थपुरुषकर्मभक्षाशङ्कापरिहारार्थम् ॥

भूयस्तरामात्यसम्पद्योगेऽपि मूलहरादीनां यथा सन्निधात्रादयो नाधिकुर्युस्तथा प्रतिषेधयेत् । सन्निधात्रादीनेव वा नियुक्तान् उत्तरकालं मूलहरादीन् ज्ञात्वा निवारयेद् एभ्यो दोषेभ्य इति । पितृपैतामहमिति यः स्वपित्रा पितामहेन वा पूर्वार्जितम् (अर्थम्) अन्यायेन वेश्याद्युपभोगेन नाशयति सः मूलम् आत्मार्थस्येव राजार्थस्यापि हरतीति अनुमीयते । यो यद्यदुत्पद्यते स्वद्रव्यं तत्तत् तदात्व एव कालान्तरे कथं वर्तितव्यमित्यनपेक्ष्य भक्षयति । स तदात्वाप्रयोजनमुत्तरकालं परद्रव्यादानमन्तरेण कथं जीवेत् । योऽसंप्रदानेन भृत्यान् पीडयित्वा अनुपभोगेन च आत्मनः सञ्चिनोत्यर्थं सोऽर्थपतित्वस्य कुत्सनात् कदर्य इत्युच्यते । मूलहरणादार्थिकयोस्तु[1] अर्थेत इत्यर्थः । स तादृशो जनपदमन्यं वा कथं न पीडयेत् । स पक्षवांश्चेदिति कदर्य आश्रयवान् यदि, प्रकोपपरिहारार्थम् अनादेयधनत्वाद् अनादेय इत्युच्यते । मूलहरतादात्विकयोस्तु किञ्चिद्दातव्यं नास्तीत्यप्रसङ्ग एव ।

ननु कदर्यो यथापराधं दण्डयः । किमित्यस्य द्रव्यमानीयते चेत्, कोऽन्यस्तद्द्रव्यस्योपभोगः स्यात् । अनधिकृतस्यापि चेदृशस्य द्रव्यमादातुं युक्तमेवोपयोगार्थम् ।

"योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्याम् आहरेद् यज्ञसिद्धये[2] ॥" (मनु. XI. 14)

इति ।

अत एव विधानार्थमाह—विपर्यय इति विनाशः । पर्यादातव्यः अध्यक्षेणादातव्य इति ॥

1. मूलहरतादात्विकयोस्तु इति पाठः स्यात् ।
2. 'अविचारयन्' इति मुद्रितमनुस्मृतिः ।

किं विविधदोषः पुनरसावित्याह—यो महत्यर्थसमुदये अधिकृतः कदर्यत्वाद् राजद्रव्यं वा सम्यङ्निधत्ते निखन्य स्थापयति स्ववेश्मन्येव । स्ववेमश्मनो वा अपनीय पौरजानपदेषु विश्वासस्थानेषु निधत्ते । अवगम्य वा अवस्रावयति परविषये राष्ट्रान्तरे । तत्परिज्ञानमावापः । तस्य सत्री तस्य पूर्वप्रणिहितः सत्री मन्त्र्यादीनाहारयेत् । अयमस्य (नि ? शि)क्षयिता, इमे चास्य इयन्तो भृत्याः, एतानि मित्राणि, एतानि द्रव्याणि, एतावानस्य मातृ-पितृबन्धुपक्षः, अथवा एतेऽस्य बान्धवाः, अयमस्य स्वजनः, तातः श्व(शुर)श्च, अतश्च इतश्च इयन्ति द्रव्याण्यागच्छन्ति, (अमुश्च अमुश्च ? अदश्च अदश्च) स्थानं गच्छन्ति इत्येवमुपलब्धे सुकरमादानम् ॥

T. 164. परविषयस्रुते तु विधिरुच्यते । यश्चेति मन्त्र्यादीना-मन्यतमः तं परविषये द्रव्यावस्रावणार्थं गतागतं कुर्वन्तम् आनुकूल्येन प्रविश्य आत्मसाद्भूतः सत्री मन्त्रिमित्रं मन्त्रफलं परमार्थमागमयेत् । सुविदिते अवस्रावणे कृते चिकीर्षिते वा तेषु रक्षार्थं त्वन्मित्रेणामुना तद्द्रव्यमानीतम्, शेषमप्यवस्राव्य त्वया यथाशक्ति अपहृत्य आगन्तव्यम् इति शत्रुलेखं प्रकाश्य पक्षपातिनमपि दोषवत्वात् सर्वैस्त्यक्तं घातयेत् । मा अमात्योऽप्येवं कार्षीदिति ॥

तस्मादिति निगमयति यस्माद् घातयितव्या अन्येऽप्येवं मा भूवन्निति । अस्य एवंविदो राज्ञः । तस्मात् सर्वे महत्यल्पे (वा) समुदये नियुक्ताः सङ्ख्यायकाद्यविरहिताः कर्माणि कुर्युः । सङ्ख्यायको गणकः लेखको लेखिता । परीक्षको रूपदर्शकः । भाण्डागारिको नीवीग्राहकः । हस्त्यश्वरथविद्याविदो विद्वत्वादेव शिक्षयितारो यक्षयितारश्चोत्तराध्यक्षाः विद्युः ॥

बहुमुख्यमनेकायत्तं परस्परभयान्नापचरिष्यति । एकमुख्यं हि यथेष्टं भक्षयति । अनित्यश्च नित्ये हि कृतास्पदाः (अ)संहता अपि संव(स्ये?दे)रन् । अधिकरणम् अधिक्रियन्ते कार्याण्यस्मिन्निति । तद्रचयेत् ॥

कस्मात् पुनरेतावान् प्रपञ्चः क्रियते । ननु उपधाशुद्धान् प्रमादस्थानेषु च परिभाषितान् उभयलोकाविरुद्धत्वादविकारिण एवाधिकुर्यात् । यद्येवं लभ्येत कुतस्यादुर्लभत्वे तदिति (?) ॥

T. 165. M. 70. रक्षातिशयविधानार्थं स्वभावमनुवदति—यथेति । जिह्वातलस्थं गोचरप्राप्तम् । मधु वा विषं वेति न केवलं पथ्यमेव मध्वादि, अपथ्यमपि विषादिनेत्यतिशयोक्तिः । अथवा अब्रह्मचर्यादिना मधुना परलोकविरुद्धम्, विषञ्च इहपरलोकविरुद्धमिति । अर्थचरेण अधिकृतेन राज्ञो हिताहितं धर्मानर्थांश्च अनवेक्षमाणेन स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः ॥

एवं हृतस्याप्यागमानुमानाभ्यां ज्ञापनमवश्यंभावीति शक्यमेव । दुष्करं त्वेतत् । तथाहि—मत्स्या इति । सलिले चरन्तः स्वविषयत्वात् । कार्यविधाविति स्वविषयगतेऽर्थविधौ । नियुक्ता अध्यक्षाः । ज्ञातुमपसर्पैः तथा व्यापृतैः न शक्या धनमाददानाः । काममन्यत्र नियुक्ता अन्यत्रापचरन्तोऽपि ज्ञायेरन्निति आगमाशक्यत्वमुक्तम् ।

अनुमानाशक्यतामाह—अपि शक्येति । अस्मिन् वृक्षे निलीयन्ते अस्मादपक्रान्ता इति गतेः सावलम्बनत्वं शीघ्रतां वा दृष्ट्वा । न तु प्रच्छन्नभावानां गूढचक्राभावानां (?) युक्तानां चरतां व्यवहरतां गतिः । भावेन तु क्रिया अनुमीयते, स चैषां प्रच्छन्न इति । तस्माद्यथोक्तं यत्नमातिष्ठेत् ॥

किञ्च आहारयेच्चेति प्रतिपादयेच्च । उपचितान् अर्थान् । आयुक्तदण्डो ह्ययम् एवं विपर्यस्येच्च कर्मसु इतरेतरसाध्येष्विति अन्वयव्यतिरेकज्ञापनार्थम् । यथा न भक्षयन्त्यर्थान् आभ्यां प्रकाराभ्याम् । भक्षिताान्निर्वमन्ति वा आहार्यमाणाः कर्मान्तरं (याच ? नीय)माना इति ॥

T. 166. (न) भक्षयन्ति ये त्वर्थान् । ननु च ज्ञातुमशक्या इति विरुध्यते । यदि न विरुध्यते यदि भक्षयति ज्ञातुं न शक्या ज्ञाने यतितव्यमित्ययमत्र वाक्यार्थः । इदं तर्हि विरुध्यते । स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्य इत्येतदप्यतिशयाधानम् । अथवा अन्यत् स्वादनमन्यद् भक्षणम् । न्यायतो जनपदापीडया । वर्धयन्ति च धर्मलाभादभक्षितत्वाद्वा । नित्याधिकाराः कार्यास्ते न विपर्यसनीयाः । राज्ञः अर्थभक्षणाभावात् प्रिये न्यायतश्च वर्द्धनात् । हिते धर्मार्थसक्ता इत्यर्थः ॥

इति उपयुक्तपरीक्षा नवमं प्रकरणम् ।

नवमश्चाध्यायः ।

॥ अथ दशमं प्रकरणम् ॥

T. 167. अमात्यसम्पदुपेताः सर्वेऽध्यक्षाः, शासनाध्यक्षस्त्वधिकतरगुणः स्यात् । कस्मादिति चेत् तद्व्यापारस्य प्राधान्यात् सर्वाध्यक्षव्यापाराश्रयभूतत्वाच्च । तथा च स्वविषयव्यापारं प्रति 'अधिकरणानां सङ्ख्याप्रचारादि निबन्धपुस्तकस्थं कारयेत्', 'करणीयादि निबन्धेन प्रयच्छेद्' इति च, परविषयं प्रति 'अर्धगुणहीनः शासनहरः', 'शासनमेवं वाच्यः परः' इत्यादि च प्राधान्यमत्रैव वक्ष्यामः । तस्मादध्यक्षसम्बन्धेनैव शासनाधिकार इति प्रकरणमारभ्यते । **शासने** इति शासनम् अनुज्ञानम् इदं कुरु इदं मा कार्षीरिति । तस्मिन् शासने निमित्तभूते तत्कारणत्वादधिकरणत्वाच्च **शासनमिति** लेखम् **आचक्षते** पूर्वाचार्याः । तस्मात् सर्वाज्ञाकारणभूतत्वाच्चास्य प्राधान्यम् । अथवा, करणलेख्ये स्वविषयगतमधिकारजातं करणीयादि निबन्धेन प्रयच्छेदिति स्वपरविषयगतं च प्रज्ञापनादि परविषयगतं च सन्देशः शासनं स्थितम् इत्याचक्षते । तथा चोक्तम्—'शासनमेवं वाच्यः परः' इत्यादि । तच्च **शासनं प्रधानं राज्ञाम्, सन्धिविग्रहयोः तन्मूलत्वादिति** । सर्वेषां गुणानाम् उदाहरणतया वा सन्धिविग्रहोपादानम् । नह्यसन्दिशता अलिखता च सन्धिविग्रहाववधारयितुं शक्यौ इत्येवं ब्रुवता तत्रगतानां कार्याणां शासनमूलत्वमुक्तं बोद्धव्यम् । यस्मात्तत्प्राधान्यं राज्ञाम्, अतस्तदध्यक्षोऽपि अध्यक्षान्तरेभ्यो विशिष्टगुणः स्यात् ॥

अतश्च **अमात्यसम्पदोपेत** इति पुनर्वचनं साकल्यपरिग्रहार्थम् । गुणान्तरविधानात्तु इदं नाश्रीयेतेत्याशङ्कानिवृत्यर्थम् । एवंगुण(व)त्वेऽपि ये वाप्यस्यान्यगुणाः स्युरिति तानाह—**सर्वसमयवित्** सर्वेषां राज्ञाम्, तथा देशकुलजातिसंघाश्रमाणाम् अन्ततः पाषण्डानां विदिताचारोपचारः, तदनुरूपं **लेखं प्रतिविदध्यात्** । शब्दान् आशु गृह्णाति, ग्रथितान् वाचयतीति च **आशुग्रथनः** । **चार्वक्षरः** शोभनानि दर्शनसुखवाचकानि अक्षराणि यस्य । अर्थावबोधात् सर्वलिपिज्ञत्वाच्च शीघ्रं **लेखवाचनसमर्थः** । **सोऽव्यग्रमना** इति कान् कियतः कीदृशान् वा अर्थान् समाज्ञापयतीत्यवहितमनाः । **राज्ञः सन्देशं श्रुत्वा** T. 168. M. 70. तांश्चादर्शनार्थं (प्र?) पत्रे निदध्यात्, अयं प्रथमः अयं द्वितीयः अयं तृतीय इत्यानुपूर्व्या तानालोच्य **लेखं** भूर्जादिपत्रेषु **विदध्याद्** विरचयेत् । **एवञ्च निश्चितार्थो** भवति ।

देशोपचारं सर्वसम्पदुपेते रमणीयतरेऽमुके स्थान इति । **ऐश्वर्योपचारं** परम्परानुगतप्रजापालनाधिकारदीक्षित इति । **वंशोपचारं** अमुककुले (केऽर्थ?) पितृपादानुध्यात इति । देवतापि आश्रयसामान्या वंशेऽन्तर्भावनीया परमभागवत इति । (सु?)**नामधेयोपचारं** श्रीमहावासुदेव इति । राज्ञ इति ईश्वरस्य । **लेखं विदध्यादित्येव** । **अनीश्वरस्य** ऐश्वर्यासंभवात् ॥

जातिमिति उत्तमजातिम्, **ईश्वरो** विज्ञापयेत्, समजातिं बोधयेत्, हीनजातिमाज्ञापयेत् । एष न्यायः, समहीनगुरुकुलेषु, गुरुमित्रभृत्यस्थानीयेषु, स्थविरयुवबालेषु, बहुश्रुताल्पश्रुताज्ञेषु, यजनदेवनकृष्यादिषु कर्मसु, समृद्धमध्यदरिद्रेषु, तपोलोकयात्रापरोपतापादिशीलेषु इत्येवं ज्ञात्वा विधेयम् । तथा देशापेक्षयापि, दाक्षिणात्याः पुत्राः श्रद्धालवः, वस्तुनो बोधमात्रार्थिनः मध्यदेशीयाः, म्लेच्छास्त्वयज्ञा अविधेया इति । **काल** इत्यवस्थाप्राप्तिः । कस्मिंश्चित् काले प्रागमात्याः सन्तोऽपि अवमानाज्जुगुप्सामेवानमेव समीयन्ते(?) मान्याश्च माननां न बहुमन्यन्ते तेषु यथाभिप्रायं विदध्यात् । **यौनानुबन्धमिति** योन्यादिसम्बन्धं पक्षसमहीनाधिकवयःस्वपि श्वशुरमैथुनकतत्पुत्रादिषु यथायोगम् । **कार्यं** इति त्रयोदशे वक्ष्यमाणे । **लेखं विदध्यात्** जात्यादिविशिष्टम् । **पुरुषानुरूपमिति** एषां जात्यादीनां परस्परसमवाये यथागौरवं लोकप्रसिद्धा व्यवस्था । यथाहुः—

> वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
> एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥
>
> (मनु. II. 136.)

इति । अत्र च अभिवादयते प्रीणयति पूजयतीत्यादयो विज्ञापनामाष्टयः(?) । परिष्वजते कुशलयति मानयतीति सम्बोधनभेदाः । अभिमानयति अभिवर्धयति इत्यादयः समाज्ञापनावाचोयुक्तयः सम्बोध्यचित्तानुरोधप्रयोजनाः ॥

T. 169. **लेखसम्पदिति** ये लेखगुणाः । **यथावदिति** यथाविहितानां देशानाम् **अनुपूर्वक्रिया** देशोपचारप्रयुक्तेन ऐश्वर्योपचारो नामधेयोपचार इति जात्यादीनां च पूजाहेतूनां प्रागुपादानमित्याद्या अनुपूर्वक्रिया **प्रधानस्यार्थस्य पूर्वं निवेशनं** पश्चादप्रधानस्येति ॥

प्रकृतस्येति प्रस्तुतस्य प्राग् लिखितस्य **अनुरोधेन** पश्चाल्लिख्यमानस्य **विधानम्** । **आ लेखपरिसमाप्तेः** यावत्तावत् पुत्रमरणमुपलभ्य शोकेनागन्तुना

परितपन्तो वयं सेतुकर्मानुष्ठानमपि तावद् घोषयात्रादिव्यग्रतया न सम्भावयाम इति पूर्वापरविरुद्धम् ॥

अर्थपदाक्षराणामिति । अर्थस्य न्यूनता यथा अस्मिन्नगरे यो वसति नायकः विष्णुदासः स प्रेषणीय इति **न्यूनार्थता,** न ज्ञायते किमर्थमिति नर्त्तितुमि .... नार्थो एतावता च गते यात्रानोबमतिरहितेति **अतिरिक्तार्थता** । अत्रैव य इत्यनेन विना **न्यूनपदता** । योऽसाविति **अतिरिक्तपदता** । **न्यूनाक्षरता** यथा उपालम्भलेखे कथं भवतामश्वधर्मत्वं युक्तम्[1] इति विवक्षिते भवतामप्यश्वसधर्मत्वमिति निन्दां गमयति । विपर्यये **अतिरिक्ताक्षरता** विपर्ययं गमयतीति । प्रायेण आत्मवन्तोऽनुप्र(म?ण)त्यैवात्मानं रक्षन्तीति **हेतुः** । वेतसवदित्युदाहरणम् । दृष्टवानसि वैतद् यदमुना प्रणिपत्यैवास्मान् अतिसन्धाय वृद्धिः प्राप्तेति **दृष्टान्तः** । उदाहरणदृष्टान्तयोरेकत्वेऽपि सर्वप्रसिद्धं साध्यसाधनं यत्र स दृष्टान्तः, सफलस्य हेतोः प्रदर्शनमुदाहरणम् । तैः **अर्थस्य** उपमेयादेः साध्यस्य **उपवर्णनम् अश्रान्तपदता** अक्लिष्टपदता । यत्रैकेन पदेन प्रतिपाद्योऽर्थः अशक्त्या द्वाभ्यां प्रतिपाद्यते तत् क्लिष्टपदम् । यथा तस्मान्न विश्वसिति (इत्याह) । अभियोक्ष्यामि इति प्रयोक्तव्ये तस्मान्न विश्वासंयाति अभियोगं करिष्यामीति न लेखितव्यम् ॥

T. 170. सुखोपनीतेति । सुखोपानीतानामपि अनवहितसम्बन्धानाम् अनड्वाहमुदाहारि या त्वं वहसि शिरसा कुम्भं भगिनि सा नैनमभिधावन्तमद्राक्षीः इत्येवंप्रकाराणामभावादभिधानम्, **चार्वर्थाभिधानं** मरणे स्वर्याणां यक्ष्माणि अपादपमिति (?) **चारुशब्दाभिधानं** जलमुचां खण्डैरम्भसां कणैरित्यादि । न तु कार्यं जलमुचः खण्डैरम्भसः कणैरिति । **अग्राम्यशब्दाभिधानम्** अस्माद् बलवतो दुर्बलस्त्वं कस्मान्न प्रणमसि इत्यादीनां ग्राम्याणां प्रयोगात् । **प्रतीतशब्दप्रयोगः** स्नानाभिकायां(?) बाराणसीशब्दस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य प्रयोगात् ॥

त्रिषष्टिः—यदुक्तम् अर्थपदाक्षराणामन्यूनानतिरिक्तता इति, तत्र अक्षराणि वर्णाः । तेषाम् अकारादयश्चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाद् द्वादश, ह्रस्वः प्लुतो ऌकारः, सन्ध्यक्षराण्यष्टौ दीर्घप्लुतभेदादिति द्वाविंशतिः स्वराः ।

---

1. कथं भवतामप्यश्वसधर्मत्वं युक्तं इति विपर्ययेण पठनीयं भाति ।

पञ्च पञ्चका वर्गाः, चत्वारोऽन्तस्थाः, शषसहाः सोष्माण इति त्रयस्त्रिंशद्वर्णाः। अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वारः, यमाश्चत्वारः, अष्टावयोगवाहाः। एते त्रिषष्टिः मूर्धन्येन ळकारेण सहान्येषां चतुष्षष्टिः। असौ तु लेखे नोपयुज्यत इत्येतावन्त एव संवृताश्चारवो लेखितव्याः ॥

एषामेव अन्यूनानतिरिक्ततायां पदस्य (अ?)यथार्थत्वम्, यतो **वर्णसंघातः पदम्**। तच्च प्रायोधर्माख्यानम्, एकवर्णमपि ह्यव्ययं पदमस्ति, च, वा, ह, इत्यादि। **चतुर्विधम्**। सत्त्वाभिधायीति जातिगुणक्रियाद्रव्यशब्दत्वेऽपि वस्त्वभिधायी इदं तत्सदिति निष्पन्नरूपावधिरित्यर्थः, वृक्षः प्लक्षः शुक्लो नीलः कर्ता हर्ता चैत्रो गुप्त इति। **अविशिष्टलिङ्गमिति** अविशिष्टस्त्र्यादिलिङ्गं क्रियासाधनाभिधानेऽपि प्रभूतक्रियाविधाय(कं) यत्त**दाख्यातम्**, तदप्यनुपात्तकालं यायादित्यादि, वर्तमानकालं पचतीत्यादि, भविष्यत्कालं पक्ष्यतीत्यादि चतुर्विधमेव। **क्रियाविशेषका** इति पचतीत्यादिशब्दोपात्तविक्लेदसामान्यायाः क्रियायाः। **प्रादय** उपसृजन्ति क्रियायामिति **उपसर्गाः**। तेऽपि चतुर्विधाः—तत्र व्यक्तविशेषाः आभिमुख्येन यायाद् अप(भि?)यायादिति। अव्यक्तविशेषा लम्बते प्रलम्बते इति। अपृथग्भूतविशेषा अधी(त्ये?तौ) अध्येतीति। अनुमीयमानविशेषाः निष्क्रान्तो यूथान्निर्यूथः, परिहृत्य त्रिगर्तेभ्यः (परित्रिगर्तम्) इति। **अव्ययाः** त्रिलिङ्गसङ्ख्याविशेषैः ये न सम्बद्ध्यन्ते तेऽव्ययाः। यथोक्तम्—

> सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
> वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

इति। एवंधर्माणः **चादय** इति प्रदर्शनार्थत्वात् स्वरादयोऽन्तर्भाव्याः ते सति वा असति वा गत्यर्थे निपतन्तो **निपाताः**। तेषां केचित् सत्त्वार्थोपग्राहिणः स्वर्दिवा इत्यादयः। चादीनामपि केचिदनियतदेशप्रयोगाः, प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च प्लक्षन्यग्रोधाः इति केचित्। अनियतदेशप्रयोगा मा कार्षीर्मे(?)। केचिदनर्थका एव च वा इत्यादयः, ते लेखके ... ... गं प्रयोज्याः इत्येवमर्थः ॥

T. 171. **अर्थपरिसमाप्ता** इति। अर्थो द्विप्रकारः परप्रत्याय्यवस्तुबोधः इतिकर्तव्यताळक्षणश्च। येनास्य वक्तुः प्रयोक्तुर्वा प्रयोजनस्य समा .... स्य तद्भवति। तच्च यथाभूतं प्रयोजनं 'देवदत्त कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ष्व' इति।

उपलक्षणीभूतप्रयोजनश्च 'दूरं गन्तव्यं दृश्यतां सूर्यः' इति । कालप्रज्ञामात्रो .... इति एषासौ परिपूर्णता । **परपदार्थानुरोधेनेति** प्रधान-पदार्थानुरोधेन, यथा—प्रियसुहृद् इति वाच्ये सुहृत्प्रिय इत्युच्यमानं न केवलं न विशेष .... दार्थतामेव गमयतीत्युत्तरपदार्थानुरोधेन कार्यः यतो **वर्गः** समास इत्यर्थः । स च कश्चित् पूर्वपदार्थप्रधानः पूर्वकाय इति । कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानो राजपुरुष इत्यादिः । कश्चिदन्यपदार्थप्रधानो बहुपुत्र इति । कश्चिदुभयपदार्थप्रधानो धर्मार्थाविति । सर्वत्र यत् प्रधानं न तद्विरो-धनीयम् । तथैकपदं कस्य वर्गोऽक्षराणां प्रकृतिप्रत्ययार्थयो .... पदस्यैव वा यथैकात्मनो देवदत्त इति(?) । त्रिपदाधिकः प्रतिषेध(पञ्चष?)परश्चैतदिति नान्यत्रावरणीयमिति(?) बहुना समासे नातिस्पष्टत्वमिति । **परिसंहरणादिद्योतनार्थ इतिशब्दः** कार्यः । अयं हि स(दे?न्द)र्भावसा(या?न)द्योतने प्रसिद्धः । **वाचिकमस्येति च** श्रद्धेयमिति । वाचिकलेख एवैतत् सम्भवति ॥

T. 172. कार्ये लेखं विदध्याद् इत्युक्तम् । तत्र कार्यं त्रयोदशविध-मित्याह—**निन्देति** । एतांस्त्रयोदशाश्रित्य प्रज्ञापनादयोऽष्टौ लेखार्थाः लेखो-पनिबद्धवाक्यार्थाः क्रियाविशेषाः प्रवर्तन्ते ॥

तत्र आश्रया एव तावन्निरूप्यन्ते **तत्रेति** । अभिजायते अत्रेत्य-**भिजनो** जातिः कुलं देशो वा, वृषला कुले यो हि ....क इति । **शरीरं** कार्यकरणसंघातः । कुब्जो वामन इति कार्यनिन्दा । पङ्गुर्बधिर इति करणनिन्दा । कर्माणि धर्मार्थकाममोक्षप्रयोजना वर्णाश्रमविषया विवक्षा-वशान्निन्द्यन्ते तपस्विकः किरातो[1] वेशकुक्कुटो भिक्षुक इति । **गुणवचन-मेषामेव** । वर्णोत्तमो महाकुलीन इति, आर्यावर्तज इत्यभिजनस्य । प्रांशुर्व्यूढोरस्क इति कार्यस्य । प्राज्ञो वाग्मीति करणस्य । तपोधनो विशांपतिर्विज्ञात इति (कर्मणः । वि)द्यायाः कर्मण्येवान्तर्भावः । **कथमेतदिति पृच्छा** त्रिविधा किमर्थं करोमीति प्रयोजनविषया । किमहं करोमीति पृच्छ्यमानविषया । त्रिविषयमेव **आख्यानमेवमिति** । देही(ति) प्रार्थना । ... **प्रत्याख्यानम्** (न प्रयच्छामीति) । द्वयमप्येतत् सापदेशं कार्यम् । तद्यथा—पराभियोगं कर्तुकामाय महद्दण्डं प्रयच्छ, एवं कार्ये भवद्विधान्येव मित्राणि युज्यन्त इति । निरन्तराभियोगस्यैता......न्धः कथमहं **प्रयच्छामीति** । **अननुरूपमिति** कृते

---

1. 'किराटः स्यान्म्लेच्छे वणिजि' इति केशवस्वामी ।

चिकीर्षिते वानभिप्रेते तत्रोपरि स्नेहस्य किमनुरूपमेतद् भवतः, यदस्मदमित्रेण सन्धिः कृतः चिकीर्षितो वा इत्युपालम्भः । पुनः **मा कार्षीरिति** च कृते **प्रतिषेधः** । **इदं क्रियतामिति** धर्माद्यविरोधिनी सन्धेर्विपर्यासे विज्ञाते चार्थे **चोदना** विधानमुद्देश इत्यर्थः । **योऽहं स भवान्** .... त्वा, **यद्यत् त्वत्कार्यं तन्ममे**त्यादिरुपग्रहः आत्मसात्करणं **सान्त्वं** सामविशेषः । M. 73. **व्यसनमिति** कतिचिदहान्युपरोधं (समृताम् ?) अहमेवं त्वय्यासक्तं श्येन इवोत्पत्योन्मथ्नामि .... ध्वंसयामीत्यादि **साहाय्यदानमभ्युपपत्तिः**[1] सानाभ्यमुन्नमित्यर्थः (?) । न त्वां सदा राष्ट्रविलोपादि कुर्वन्तं वारयामि, अस्यातिवृत्तस्य फलं मयि विजयिनि प्रवृत्ते ज्ञास्यसि इत्यादिना सदोष(वच)-**नमभिभर्त्सनम्** ॥

T. 173. **अनुनयः** प्रत्यायनं चित्तग्रहार्थमित्यर्थः । स त्रिविधः । तत्र **अर्थकृतौ** प्रयोजनस्य साधने सति तदुत्तरकालं 'सुष्ठु कृतं त्वया अस्मदमित्रस्य पार्ष्णिं गृह्णता, आपद्युपयुक्ताः कति भवद्विधाः' इति । **अतिक्रमे** स्वकृते यथा 'इदं नः प्रणयस्खलितमेकं क्षन्तव्यम्, यतोऽक्षोभ्यसत्त्वा न कलुषीभवन्ति महान्तः' इति । **पुरुषादिव्यसनेषु** यथा—'मत्प्रिय-हितमनपेक्ष्यापि भवतास्मच्छरीरशापितेन मह्यं परिहार्य एषः' ॥

निन्दादिषु प्रज्ञापनादीन् लेखजातनर्थानाह—**प्रज्ञापनेति** । अस्य विर्देशमाह—**शासनानीति**, लेखा इत्यर्थः । अस्य निर्देशमाह—**अनेनेति** । स्वाभिप्रायोपदेशार्थं पराभिप्रायाविष्करणं प्रज्ञापनम् । तद्यथा—स्वाभिप्राया-विष्कारेण कस्यचित् किञ्चिद् राजगामि द्रव्यमित्थं मन्त्र्यादीनामन्यतमः अनुजिघृक्षन्निव राष्ट्रमुख्यादेर्लिखति—**अनेन** एवंसंज्ञकेन **विज्ञापितम्**—अस्य राष्ट्रमुख्यस्य राजार्होऽश्वोऽस्तीति । राजापि **एवमाह**—अस्मादेव तेनाहमाराधित इति । तस्मात्त्वां प्रज्ञापयामि **तद्दीयते चेद् राज्ञः**, यदि च **तत्तवास्ति** को लाभ इति चेद् राज्ञः समीपे **वरकारमाह स एव** लेखिता—एवं मया ज्ञातं राज्ञः सकाशादस्य क्रियाभिप्रेतस्य ते निष्पत्तिरवश्यं भाविनीति । **प्रज्ञापनैषा विविधोपदिष्टा** न केवलं धनविषया । तद्यथा—तेन विज्ञापितः स चोरान्निवारयितुं क्षम इति, राजाप्येवमाह—पश्यत अस्मदाज्ञया विनाप्यनेन

---

1. केरलीयमातृकासु महीशूरमुद्रिते च अभ्यवपत्तिरिति पाठः ।

द्वित्रैरहोभिर्निगृहीत इति । एवमात्मसंभावनां बुध्वा निगृह्णासि चेन्महान्तौ स्थानमानावनुभविष्यसीति ॥

भर्तुराज्ञेति अयमस्माभिः श्रेष्ठिपदादपनीतः, अयं वास्मिन् पदे स्थापित इति । **विशेषेण तु भृत्येषु** कदाचित् सामन्तेष्वपि स्याद् भवतायं देशः परित्याज्यः, अयं वा ते देशोऽपरो मया दत्त इति ॥

यथार्हेति यथार्हं हीनमध्याधिकैर्गुणैर्युक्ते हीनमध्याधिकैव प्रशंसा लेखे यत्रोपलभ्यते । लिखितं कस्मिन् विषय इत्याह—**आधाविति** चित्तपीडायाम्, कथं भवन्तोऽपीदृशा विषीदन्तीति । **परिदाने वेति** उत्सवे वा, परिदीयते अस्मिन्निति कृत्वा । पुनः कल्याणभाक् प्रभावसंपत्तौ द्विषत्प्रतापहारिण्यां यतितव्यमिति । **भवतस्तावुपग्रहाविति** परस्वीकारविषयत्वात् तौ उपग्रहौ । आधावपि परिदानसंप्रयुक्तः कार्य इति परिदानलेख इत्यभिधीयते ॥

T. 174. **जातेर्विशेषेष्विति** ब्राह्मणादिषु । मद्राष्ट्रे ब्राह्मणानां करो न ग्राह्यः । तन्तुवायैर्नांशविष्टिः कार्येषु । **पुरेषु** वा स्थानीयादौ वास्तुकरः प्रतिमुक्त इति । **ग्रामेषु देशेषु च** नानाविधेषु अस्यां दशग्राम्यां न सिञ्चेद्यदि देशे पञ्चवार्षिकः (प्रधा?) न ग्राह्य इति **अनुग्रहो यो नृपतेरादेशाल्लिख्यते** । **तज्ज्ञः** ज्ञाता । **परीहार इति** व्यवस्येत् ॥

निसृष्टिस्थापनां राज्ञः अनुज्ञाप्रख्यापनं **कुर्यात्** लिखितव्यम् । **करणे वचने तथा** यदनेन कृतं यद्वा अनेनोक्तं तत् प्रमाणं श्रद्धातव्यमिति । निसृष्टिः प्रयोजनमस्येति **नैसृष्टिक** इति **वाचिकलेखे** संज्ञा द्वितीया ॥

T. 175. M. 74. **विविधामिति** इहाग्निर्दुर्भिक्षम्, आरोग्यं सुभिक्षमित्यशुभां शुभां च दैवजां चैव **मानुषीमपि**, यथा—कन्या ते गर्भिणी, पुत्रस्ते जात इति । **प्रवृत्तिं** वार्ताम् **अध्यवस्यन्ति** दैवमानुषभेदाद् द्विविधं शासनलेखं प्रति लिखितव्यतया, अयमसौ प्रवृत्तिप्रयोजनः **प्रावृत्तिक** इति ॥

दृष्ट्वा लेखं परेण प्रेषितं **यथातत्त्वं ततो** लेखनाद् वर्णनारहितं यथाप्रधानमर्थं **प्रत्युच्चार्य च प्रतिवचनसमर्थो लेखो** भवेत् । कर्तव्ये लेखने **यथावधारितवतो राज्ञो** यादृशं **वचनं** तदनुरूपमित्यर्थः ॥

यत्रेति (प?य)त्र लेखे अन्तपालाटविकादीन् **ईश्वरान् अधिकृतांश्च** समाहर्त्रादीन् । स्वामी **राजा** । **रक्षोपकारौपयिकार्थमाह**[1]—**अयं दूतः** क्षेमेण सुप्रयुक्तपानभोजनावासः अति(यात?वाह)यितव्य इति । **सर्वत्रगो नाम** पत्रैकदेशमुद्रया साधारणो भवेत् । **सर्वत्र** यावज्जात्या प्रभवति तावति वेदितव्यः । इत्यष्टौ लेखभेदाः ॥

T. 176. सन्धिविग्रहयोर्मूलं शासनम् । (सन्ध्या?) **उपायाः** सामादयः अत्रान्तर्भवन्तो वर्ण्यन्ते । **तत्राभिजनादीनां गुणग्रहणं प्रशंसा** लिच्छवयो यूयमित्य**भिजनस्य** । बाहुशालिन इति **शरीरस्य** । **कर्मणो** यज्वान इति । **प्रकृतेः** स्वभावस्य साध्वाचार इति । **श्रुतस्य** वेदवेदाङ्गविद् इति । **द्रव्यादीनां** वित्तेशो महासेन इति । एवं **गुणानां** विद्यमानानां **प्रशंसा** । स्तुतिश्चाभिप्रेताध्यारोपणमुभयं विद्यमानानामध्यारोपितानाञ्च गुणानां **संकीर्तनं** परस्येति ॥

जातियौनेति एकजातीया वयं भवन्तश्च । अपरे ज्ञातिशब्दं पठन्ति । ज्ञातिर्मातृपक्षः—या ते भगिनी सा मे मातुलानीति । **यौनेन** सम्बन्धेन या त्वद्भगिनी सा मम भ्रातृभार्येति । **मौखेन सम्बन्धेन** अस्मत्पितुः सकाशात्त्वयाधीतमिति । **स्रौवेण** अस्मत्पितुर्यज्ञे त्वत्पिता होतासीत् , त्वत्पितुर्यज्ञे वा अस्मत्पितेति सम्बन्धेन सम्बद्धा वयं भवन्तश्च । **एकं कुलं** पितृसम्बद्धमस्माकम् । **एकहृदया** वयं यादृशं मे चित्तं तादृक् तवापीति । **एकमित्राश्चेति** यत् साधारणसंकीर्तनं तत् **संबन्धोपाख्यानम्** ॥

स्वपक्षपरपक्षयोरिति न केवलमावयोरेव अस्मत्पक्षाणामपि बन्धुभृत्यमित्राणां युष्मदीयैः सह उपकार्योपकारकभावो नित्याविच्छिन्न इति **सन्दर्शनम्** उपकाराख्यानम् ॥

आस्मिन्नेवमिति । अस्मिन्नन्तरोच्छेदे **कृते** निष्कण्टकमावयो राष्ट्रं भवितेति । **आयतिरागामिकालः** ॥

यन्मे द्रव्यमिति । शरीरमात्रम् (एके?अनेकम्) अपि एकचित्तत्वादर्थतो योऽहं स भवान् अतश्च यन्मम द्रव्यं तत्तव वाङ्मात्रेण तत्स्वकार्ये नियुज्यतामित्यात्मनोऽर्पणम् ॥

---

1. पाठोऽयं महिशूरमुद्रितकोशेऽपि दृश्यते । भट्टस्वामी तु रक्षोपकारौपथिकार्थमिति पठित्वा पथिकसार्थस्य रक्षोपकारार्थो लेख इत्यन्यथा व्याचख्यौ ।

अर्थोपकार इति । अर्थेन परस्योपकारः आप्तसिद्धिस्तु पाश्वविद्धये-नैवोपपद्यते । 'देयविसर्गः गृहीतानुवर्तनम् आत्तप्रतिदानम् स्वद्रव्यदानम् अपूर्वम् परस्वेषु स्वयंग्राहदानं चेति'' (अधि.९.अध्या.६.) ॥

T. 177. **शङ्काजननमिति** । 'अयं त्वदनुग्रहेण वृद्धं कुमारीव त्वामेवोच्छेत्स्यति' इत्यादिना शङ्काजननम् । 'अस्य वा अस्मदमित्रानुग्रहस्य परिणाममनुभवितासि' इत्येवं तर्जनं च **भेदः**, परस्माद् विश्लेषणमित्यर्थः ॥

M. 75. प्रशासनमेकाङ्गस्य **वधः** । संरोधोऽङ्गुलिसन्दंशादिश्च **परिक्लेशः** । **अर्थहरणं** शास्त्रोक्तमनुक्तं वा अर्थादानम् । इति ॥

लेखसंपद्विपरीता दोषा एव तेभ्योऽन्ये अकान्त्यादयः (इत्यादि:?) । **अकान्तिरि**ति लिखित्वा परामृष्टत्वात् **कालपतितं** लेख्यम् । **अचारूणि** अनिष्पन्नत्वात् सन्दिग्धानि तकारनकारादीनामविशेषात्, **विषमाणि** सूक्ष्मभेदात्, **विरागाण्य**नुज्ज्वलत्वाद् **अक्षराणि** यत्र लेख्ये ॥

पूर्वेणेति प्रणम्याज्ञापयतीत्यादिः पूर्वेणोत्तरस्य **व्याघातः** ॥

उक्तस्याविशेषेणेति भवतो ज्येष्ठेन भ्रात्रा बलवता भवान् कनीयान् भ्राता दुर्बलोऽभियुक्त इति ॥

कियन्तो हस्तिरूपाः ये प्रहिताः कार्यक्षमा वयमिति **लिङ्गस्यान्यथा प्रयोगः**, वर्षायामतीतायामहमेव गमिष्यामीति **वचनान्यत्वम्** । यद्ययं सामन्त आजगाम प्रयोजनसिद्धिर्भविष्यतीति **कालस्यान्यत्वम्** । भवान् दुर्गे तिष्ठेति **कारकान्यत्वम्** । आदिशब्दाद् वर्णविकारादयो दुर्णीतमित्यादयः ॥

खट्वामारूढ इति प्राप्ते खट्वारूढस्तिष्ठतु भवान् इत्यसमासे **समासकरणम्**[1] । पुरस्कृत्येति प्राप्ते पुरस्तादेते किं योक्ष्यन्त इति समासेऽप्यसमासः । **गुणविपर्यास** इति लेखसम्पद्विपर्यय इत्यर्थः ॥

T. 178. धर्मार्थन्यायशब्दारोग्यविषयाणि **सर्वशास्त्राणि** शासनाङ्गभूतान्यालोच्य । **प्रयोगं** च शिष्टानाम्, अन्यैराचार्यैरप्रवर्तितपूर्वत्वात् । **कौटल्येन नरेन्द्रार्थं शासन**प्रधानत्वाद् **विधिः कृतः** । सम्भावितत्वादनरेन्द्रैरपि यथायोगं युज्यत एवेति ॥

इति शासनाधिकारो दशमं प्रकरणम् ।

॥ दशमश्चाध्यायः ॥

---

1. समासे तु निन्दा गम्यते ।

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

T. 179. अमात्यसम्पदोपेतान् सर्वाध्यक्षान् विधाय प्राधान्याद् गुणविशेषेण च शासनाध्यक्ष(स्योक्तम्? उक्तः) । इतरेषां कर्म वाच्यम् । तत्रापि 'कोशपूर्वत्वात् सर्वारम्भाणाम्' इति तदध्यक्षव्यापार एव, **कोशप्रवेश्यानां** प्रकर्षेणाभिमुख्येन स्थापनार्हाणाम्, **रत्नानामि**त्युपलक्षणार्थत्वाद् रत्नादीनाम्, **परीक्षे**ति प्रकरणमुच्यते ॥

कोशाध्यक्षः कोशमात्राधिकृतः **कोशप्रवेश्यं** कोशप्रवेशनार्हं रत्नादिकं **प्रतिगृह्णीयात्** सन्निधातुः समाहर्तुर्वा । रूप्यसुवर्णयोस्तु बहु वाच्यत्वात् पृथक्करणम् । चतुर्विधं मौक्तिकं मणिः वज्रं प्रवालकञ्च क्रमेण दर्शयन्नाह— **ताम्रेति** । पाण्ड्यदेशे ताम्रपर्णिका नाम नदी समुद्रपतिता, तत्र भवं कोपधावर्णः **ताम्रपर्णिकम्** । पाण्ड्यानां यः कवाट इव पर्वतः तत्प्रभवासु नदीषु जातं **पाण्ड्यकवाटम्** । पाण्ड्यविषय एव समुद्रपार्श्वे पाशिकायां नद्यां भवं **पाशिक्यम्** । तथा कुला नाम नदी तत्र भवं **कौलेयम्** । चूर्णा नाम नदी केरलसमीपे तत्र भवं **चौर्णेयम्** । महेन्द्रो नाम पर्वतः समुद्रतटे तत्प्रभवासु नदीषु जातं **माहेन्द्रम्** । उत्तरापथे कर्दमिकायां नद्यां भवं **कार्दमिकम्** । स्रोतसी नदी पर्वते,[1] तत्र भवं **स्रोतसीयम्** । तत्रैव ह्रदे भवं **ह्रादीयम्** । इति स्थानानि मौक्तिकस्य ॥

T. 180. तासु नदीषु याः शुक्तयो जायन्ते नदीसमुद्रमेघशङ्खाः? तन्मुखप्रविष्टतज्जलमेव मुक्तात्वेन परिणमति । ऐन्द्रं जलमित्यन्ये । **प्रकीर्णकञ्चेति** मत्स्यसर्पहस्तिनां मस्तकानि अन्यानि वंशादीनीति तिस्रो **योनयः** ॥

M. 76. मसूरसंस्थानं **मसूरकम्** । कलायसंस्थानं त्रिकोणं **त्रिपुटकम्** । कूर्मपृष्ठसंस्थानं **कूर्मकम्** । अर्धचन्द्रसंस्थानम् **अर्धचन्द्रकम्** । कमण्डलुसंस्थानं मध्ये विशालमुभयान्तयोस्तनु **कामण्डलुकम्** इति खर(का)वसानं[2] स्थानदोषाः । **श्यावं नीलमिति** च वर्णदोषाः । **दुर्विद्धम् अदेशविद्धम्** इति संस्कारदोषा इति ॥

---

1. बर्बरकूल इति भट्टस्वामी ।

2. "सारतरं मया लब्धम्—अखरकम्, अकर्करम्, अकञ्जुकम्, अयमकम्, अकूर्मकम्, असिक्थकञ्च मुक्ताजातमिदम्...... । निस्तल-स्थूल-वृत्त-स्निग्ध-भ्राजिष्णु-गुरु-श्वेत-देशविद्धान्यमूनि मौक्तिकानि" इत्यवन्तिसुन्दरी ।
(TSS, No. 172, p. 62.)

वृत्तं वर्तुलम् । **निस्तलं** स्वानतम् । अन्ये निस्तुलमिति पठन्ति एवं वृत्तमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । **भ्राजिष्णु** प्रभास्वरम् । **श्वेतं** शुद्धवर्णम् । **स्निग्धम्** अपरुषम् । **देशविद्धं** मध्यविद्धमुपयोगार्थम् ॥

रचनाविशेषमाह—**शीर्षक**मिति । शीर्षकशब्दः शिरःपर्यायो द्रष्टव्यः । प्राधान्यसामान्यादुपचारेण महाप्रमाणयष्टिमध्ये मौक्तिकम् । तत्पार्श्वयोः किञ्चिदूनप्रमाणम् (अवशिष्टकम्? उपशीर्षकम्) । तयोर्बहिर्मध्यप्रमाणं **प्रकाण्डकम्** । तयोर्बहिर्न्यूनतरप्रमाणम् **अवघाटकम्** । तयोर्बहिर्न्यूनतरप्रमाणान्तरं नन्ते(?) पश्चात् प्रतिबद्धं क्रियत इति **तरलप्रतिबन्ध** इत्युच्यते । यष्टिर्माला लतिका सरिकेत्यन(र्था)न्तरम् । तासां चारुरूपमुक्ताफलावस्थानार्थं प्रदेशावयवा गुटिकाः । संख्या त्वत्र उपयोगापेक्षया द्रष्टव्या । उपशीर्षकादयश्चत्वारः षड् वेति नायं नियमः । अन्यथा शीर्षकादिद्वययोगात् दशगुटिका यष्टिः स्यात् ॥

T. 181. **यष्टीनामिति** यथोक्तावयवानाम् **अष्टाधिकं सहस्रमिन्द्रच्छन्द-संज्ञको** दे(वलक्ष्वालय)वितानादिषु शोभाकरणार्थमवलम्ब्यते । **ततोऽर्धं विजय-च्छन्द** इति शतार्द्धम् । **एत एवेति** [1]एकादशाप्येते **यन्मणिमध्या भवन्ति** तैर्विशेषणीयास्तन्माणवकास्तदात्मान इत्यर्थः । तद्यथा—पद्मरागेन्द्रच्छन्दः इत्यादयो योज्याः[2] । **एकशीर्षक** इति एकप्रमाणाः शीर्षका एव यस्य गृह्यन्ते स **शुद्धो हारः** । कतिपययष्टय इति चेन्माणवकानन्तर्याद् विंशतिरिति गम्यते । विशेषानभिधानादेकयष्टिरित्यन्ये । **तद्वच्छेषं** शुद्धोपशीर्षकं शुद्धप्रकाण्डकमित्यादि योज्यम् ॥

T. 182. **मणिमध्य** इति दशयष्टिरर्द्धमाणवको मणिमध्यः, (स)त्रिभिः **सुवर्णफलकैः पञ्चभिर्वा** मणिरचितैः सान्तरालो ग्रथितः **फलकहारसंज्ञो** भवति । **सूत्रमिव** एकैव मुक्तामालादीनां पञ्चावयवानामेकजातीयावयवानां वा । **सैव** मणिमध्या **एकावली यष्टिः** । **हेम्ना मणिभिश्च** क्वचित् क्वचित् **चित्रा रत्नावली** ॥

---

1. 'इन्द्रच्छन्दादिसंज्ञकानि एकादशाभरणानि' इति भट्टस्वामी च, किन्तु उपलब्धेषु मूलकोशेषु दशैव पठ्यन्ते ।

2. भट्टस्वामी तु इन्द्रच्छन्दाद्युपपदमाणवकसंज्ञा भवन्तीति व्याचख्यौ । तदुपजीविनश्चायत्विका व्याख्यातारः ।

अपरे त्वाहुः—सूत्रवत्, सूत्रम् एकावलीत्युच्यते, विशुद्धा मणिभिः फलकैश्चासंसृष्टत्वात्। यदा मणिमध्या सैव एकावली, तदा यष्टिरिति। हेममणिगुटिकाभिर्विकलीकृत्य युक्ता रत्नावली ॥

हेममणिमुक्ता(न्तरिता) इति। हेममणय एव ऐककमुक्तान्तरिता (यत्र)। तद्यथा—पूर्वं मुक्ता ततो हेमगुटिका ततो मणिः पुनर्मुक्तेत्युपवर्तकसंज्ञः। सुवर्णसूत्रान्तरितमिति सुवर्णसूत्रेणैकेनान्तरितं मौक्तिकं यत्र तत् सुवर्णसोपानकम्। तदेव तन्मणिमध्यं मणिसोपानकम्। मणिविशेष(णा?)-विशेषणीयं वैडूर्यसोपानकमित्यादि ॥

(तेनेति?) तेषां ये युक्त(ाः?)प्रमाणा माणवकाः ते ग्रीवासक्ताः प्रालम्बादयः, (कृष्णा? कण्ठ)शरीरभूषणास्तदायामाः। महाप्रमाणाश्चेन्द्रच्छन्दादयो देवशय्यागृहादिभूषणानि ॥

इदानीं मस्तकादिभूषणविधानार्थमाह—तेन शीर्षकादिन्यासक्रमेण शिरोहस्तादिभूषणार्थाः कलापविकल्पाः जालकविकल्पाश्चानुपधानाः शुद्धा मणिमध्याश्च व्याख्याताः। मौक्तिक(करणं? रत्नं) व्याख्यातम् ॥

मणिरत्नमाह—मणिरिति। कूटाख्ये पर्वते मलयपर्वते च भवः कौटः। मालेयः प्रालेयवत् "केकयुमित्रयुप्रलयानां यादेरियः" (७. ३. २.) इत्यत्रोपसङ्ख्येयः, पृषोदरादिषु वा द्रष्टव्यः। समुद्रपारे भवः पारेसमुद्रकः[1] सिंहलद्वीपज इत्यर्थः। त्रिविध आकरः ॥

T. 183. (रात्रि?रत्न)भेदान् सवर्णविशेषानाह—सौगन्धिकपुष्पवर्णः सौगन्धिकः। रक्तपद्मस्येवानवद्यरागः पद्मरागः। पारिजातपुष्पसदृशोऽतिलोहितो बालसूर्यक इति (यः?) पद्मरागभेदाः ॥

उत्पलवर्णो नीलोत्पलपलवर्णो नीलः। शिरीषपुष्पकः शिरीषपुष्पवर्णः। उदकवर्णः उदकाभः। वंशरागः वंशत्वगिव हरितः। पत्रवर्णः पत्रवद्धरितः। वंशोऽत्यर्थं हरितः, न तथा पत्रमिति भेदः। एते वैडूर्यभेदाः ॥

---

1. पारेसमुद्रकः, 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' (२-१-१८)। पारसमुद्रक इति मुद्रितेषु कौटलीयेषु।

गोमूत्रको गोमेदकश्च नाम्नैव प्रतीतवर्णौ । **शुद्धस्फटिको** व्यक्तवर्णः । [1]**मूला(दि?टी)वर्णः** (मृणालीपर्ण?)स्निग्धः श्वेत इत्यर्थः । अथवा मूलादिर्मूलकः, तत्सदृशवर्णः । एते पुष्यरागभेदाः ॥

M. 77. **नीलावलीयकः** भ्रमरवर्णः । **कलायपुष्पकः,** कलायपुष्पवर्णः । एताविन्द्रनीलभेदौ ॥

जम्ब्वाभो जम्बूफलवर्णः । **जीमूतप्रभः** कालमेघवर्णः । इति महानीलभेदौ ॥

नन्दकः अवस्थानादेव द्रव्याणां वृद्धिकरः । **चन्द्रकान्तः** स द्विविधः—**स्रवन्मध्यः** यश्चन्द्रकिरणसंस्प(र्शः? र्शात्) स्रवति मध्यात् । यः स्रवः स्रवन्नपि शीतं जनयति स **शीतवृष्टिः** । यः सूर्यकिरणसंस्पर्शाद् अग्निं मुञ्चति स **सूर्यकान्तः** । इति मणिभेदाः ॥

T. 184. **तीव्ररागः** उज्ज्वलवर्णः । **संस्थानवान्** अवक्रादिसंस्थानः [2]नार्बुदमिव कस्मिंश्चित् पार्श्वे निर्गत(म?)स्थानः । अ(न्त?च्छः) अकलुषः । **स्निग्धः** अपरुषः । **अन्तर्गतप्रभः** यस्यान्तर्गतं प्रतिबिम्बमिव दृश्यते । **प्रभानुलेपी** प्रभासंसक्तं द्रव्यान्तरं वा अवलिम्पति । इति साधारणा **मणिगुणाः** ॥

सशर्करः सपाषाणः । **पुष्पच्छिद्रः** पुष्पाकारैः छिद्रैः युक्तः घुणजग्धाकार इत्यर्थः । (**लेखाकीर्णः**) लेखाकीर्णैः राजिभिर्व्याप्तः । इति साधारणा **दोषाः** ॥

T. 185. **विमलको** विमलाञ्जनवर्णः । नालिकेरसवर्णः [3]सस्य(जः?कः) । अञ्जनपर्वतजो मूलदेशे नीलः उपरिष्टाच्च शुक्लः **अञ्जननीलकः** । पित्तवर्णः **पित्तकः** । **सुलभकः** शुद्धस्फटिकः । **लोहिताक्षः** सुलभ इति रक्तवर्णः । [4]**मृताश्मको** घनप्रलेपवर्णः । **ज्योतीरसकः**

---

1. 'मूलाटवर्णः उद्धृतस्नेहदधिवर्णः' इति भट्टस्वामी ।

2. 'अर्बुदोऽस्त्रियाम् । मांसकीलाह्वये रोगभेदे' इति केशवस्वामी ।

3. 'सस्येन परिजातः' (५-२-६८) । सस्यको मणिः आकारशुद्धः इति काशिका ।

4. अमृताश्मक इति स्यात् । "अनोश्मायस्०" (५-४-९४) इति सूत्रे अमृताश्मेति काशिका । अमृतांशुक इति महीशूरमुद्रितपाठः ।

कोण्डावत्याप्रदेशभवः । मलयपर्वतभवो **मालेयकः** । कोण्डावत्या एकदेशभवः **आहिच्छत्रकः** । **कूर्पः** सैन्धववर्णः । **प्रतिकूर्पस्तद्वर्ण** इव । **सुकुमारस्तु सुगन्धिकूर्पः** सुगन्धिपाषाणाकृतिवर्णः । **क्षीरवकः** क्षीरवर्णः । **हस्तिचूर्णको** हस्तिच्छव्याकारः । **शिलाप्रवालको** रक्तवर्णः । **पुलको**(रुञ्ज?)अञ्जनक्षौद्रवर्णः । **शुक्लपुलकः** शुक्लः । एते पूर्वेभ्यो न्यूनत्वात् काचमणिभ्यश्चोत्कृष्टत्वाद् **अन्तरजातयो** मध्यगुणा इत्यर्थः ॥

(शेषाः) **काचमणय** इति यथोक्तमणिरागप्रभानुकारिण इत्यर्थः । अन्यस्त्वाह—मणिरागाश्ममणय इति । काचशब्दोऽपि माया(या)मपि दृष्टः "शरावमग्निष्ठमिति काचमिति" । (अधि० २. अध्या० १४.) ॥

वज्ररत्नमाह—वैदर्भविषये वेण्णातटपार्श्वे जातं **सभाराष्ट्रकम्** । (तज्जु? मध्य)मराष्ट्रकं कलिङ्गोद्भवं भोगवल्लीति देशभाषया । **कास्तीरराष्ट्रकं** शूर्पारकभूमिः । श्रीकटानकं काञ्चीदेशः, कङ्कादिषु पर्वत इत्येके । **मणिमन्तकं** (श?क)र्कभूमिजम् । **इन्द्रवानकं** कालि(न्द्य? ङ्ग्य)म् । इत्याकरतो **वज्रम्** ॥

T. 186. **खनिः** खन्यत इति । (स्रवः ?) **प्रकीर्णकं** वेण्वादि ।

मार्जाराक्षम् इत्यादि संज्ञयैवानु(ग?)मितार्थम् । उक्तानां च मणिवर्णानामन्यतममणिवर्णमिति साधारणा **वज्रवर्णाः** ॥

प्रहारसहं मुष्टिना हन्यमानमपि न भिद्यते । **समकोटिकं** समसन्निविष्टाग्रम् । **भाजनलेखि** यच्चाल्पाश्रयं तल्लिखति । (**तर्कुभ्रामि**) तर्कुवद् भ्रमति भ्राम्यमाणम् ॥

नष्टकोणं नष्टशिखरम् । **निराश्रि** वृत्तम् । **पार्श्वापवृत्तम्** वेल्लितपार्श्वम् । गुणाभावे तु दोषवत्तार्थोक्तैव ॥

M. 78. T. 187. प्रवालकरत्नावयवमाह—अलत्सान्द्रदेशभवम् **अलत्साद्रकं** रक्तम् । विवल्गुके भवं **वैवल्गुकम्**, तत् पद्मरागसदृशरागम् । द्विविधं प्रवालकं **करटगर्भिणीवर्जमिति** क्रिमिजग्धमिव यत्, गर्भध्मातमिव यत्, इत्येतद्दोषद्वयवर्जं सर्वं प्रशस्तमिति । रत्नं व्याख्यातम् ॥

सारमाह—सातनपर्वते जातं **सातनं** प्रथमवर्षाभिषिक्तभूमिसमानगन्धि । गोशीर्षाकृतिपर्वतोत्पन्नं **गोशीर्षकं** नाम । कालताम्रं व्यामिश्रवर्णम् । **मत्स्यगन्ध्यपि**

सन्तापहरम् । [1]हरिर्मण्डूकस्तदाकारे पर्वते जातं **हरिचन्दनं** पक्काम्रफलगन्धि । तृणसा नाम नदी, तत्तटपर्वते जातं **तार्णसं** हरिचन्दनगुणमेव । **ग्रामेरुकं** ग्रामेरुपर्वते जातं । **दैवसभेयमिति** मलयदर्दुरदेवसभाश्रयः पर्वतः पाण्ड्यविषये सहावस्थितः, देवसभे जातं दैवसभेयम् । [2]**जापकं** च जापकपर्वते जातम् । T. 188. तत्सदृशमेव **जोङ्गकं** कामरूपे जोङ्गपर्वते जातं (स्निग्धच्छेदकः?) पद्मगन्ध्येवाधिकारात् । **कौङ्कुमकं**[3] च कुङ्कुमपर्वत(ज)मपि । एवमेव **मालेयकं** मालपर्वतभवं पाण्डुरक्तमिति ॥

कालं कुचन्दनमिति मालेयकमेवेदमगन्धं गन्धस्यानभिधानाद् रूक्षत्वात् कुचन्दनं[4] कुत्सितचन्दनम् । **कालपर्वतकं** कालपर्वतजं अन(व)द्यवर्णं वा, (गी?का)लं वेति वाशब्दात् । **कोशकारपर्वतकं** कोशकाराण्डाकारपर्वतजं **कालचित्रं** काललेखाचित्रम् । शीतोदका नदी, तत्समीपपर्वतजं **शीतोदकीयम्** । नागाकारपर्वतजं **नागपर्वतकं** **शैवलवर्णं** वा, कालं वेति (वा)शब्दात् । शकलपर्वतजं **शाकलम्** । षड्भिश्चन्दनैर्निर्गन्धैः सह षोडश चन्दनानि भवन्ति ॥

लघु लिप्तगात्रस्य लाघवात् । **अश्यानम्** नाशु शुष्यति । **सर्पिःस्नेहानुलेपि** सर्पिःस्नेहवदनुलेप्तुं शीलमस्येति सर्पिःस्नेहानुलेपनप्रख्यं सुकुमारस्पर्शत्वात् सर्वगात्रानुसर्पणाद्वा न तैलस्नेहवदिति सर्पिर्ग्रहणम् । **गन्धसुखं** हृद्यगन्धत्वात् । **त्वगनुसारि** रोमकूपैस्त्वगन्तःप्रवेशि । **अनुल्बणं** सममेव स्थितं नान्यस्मिन् प्रदेशे बहुलम् अन्यस्मिन्न(च्छं?ल्पम्) । **अविरागि** नातपेन विक्रियते । येनानुलिप्तः पश्चादुष्णेन न पीड्यते तद् **उष्णसहम्** । यदुन्मत्तचारितापशमनं तद्

1. "हरिर्मण्डूकः तदाकारे पर्वते जातं हरिचन्दनं पक्काम्रगन्धि", इत्यमरव्याख्याने सर्वानन्दः । (II. 6. 131; T. S. S. No. 43, p. 384.)

2. "जाषकं चवर्गादि मूर्धन्यषं च" (*Ibid.* p. 381.) । जापकाख्यपर्वतभवमिति अमरव्याख्याने क्षीरस्वामी (*Ibid* p. 380.) । जावकमिति जायकमिति च पठ्यते कोशान्तरेषु ।

3. कौङ्कुमकम् इत्यस्य स्थाने तौरूपमिति मुद्रितकोशेषु पाठः, स च नूनमपार्थकः ।

4. कुचन्दनं गोमूत्रगन्धीति भट्टस्वामी । गन्धस्य अनभिधानान्निर्गन्धमिति टीकाकारः । निर्गन्धं रूक्षं कुचन्दनम् इति सर्वानन्दश्च । (*Ibid.* p. 384.)

दाहग्राहि । येनानुलिप्य स्नातस्य स्पर्शमात्रेणैव सुखमुत्पद्यते **सुखस्पर्शम्** । इत्येते यथासम्भवं साधारणाश्चन्दनगुणाः ॥

T. 189. अगुरुसारमाह—(जोङ्गकम्) **कालचित्रं** काललेखाभिश्चित्रम्, मण्डलैर्वा विवर्णम् । वङ्गदेशभवं **वाङ्गकं** समतभवं(?) श्यामम् । **पारेसमुद्रकं** यवनादिद्वीपान्तरजं **चित्ररूपमनेकवर्णं** गुरुमत्प्रमाणादगुर्वन्तरादित्यर्थः ॥

पेशलगन्धं मनोज्ञगन्धम् । **निर्हारि** दूरोपनिपातिगन्धं स्थिरगन्धमित्यर्थः । **अग्निसहं** चिराद् दह्यते, नाशु भस्मसाद्भवति । **असम्प्लुतधूमम्** अवस्थितधूमम् बहुलधूमम् । **(समगन्धम्)** आदिमध्यावसानेषु सदृशगन्धम् । **विमर्दसहं** द्रव्यान्तरसंसर्गे कालान्तरे च स्वरूपापरित्यागात् ॥

सारान्तरमाह—**तैलपर्णिकं** नाम चन्दनाकारापरद्रव्यम् । तत् पञ्चविधम्—अशोकग्रामे भवम् **अशोकग्रामीयम्** । **जोङ्गकं** कामरूपजम् । **ग्रामेरुकं** ग्रामेरुदेशभवम् । T. 190. **सौवर्णकुड्यकं** सुवर्णकुड्यदेशभवम् । **सुवर्णद्वीपकं** च ॥

भद्रश्रियं जातिनाम गन्धद्रव्यस्येदम् । **पारेलौहित्यकं** लौहित्यपारे भवम्[1] । **जातिवर्णकं** जातिपुष्पवर्णम् । **आन्तरवन्त्यं** अवन्तीनामन्तराले जातम् ॥

कालेयको जात्या गन्धद्रव्यम् । स द्विविधः **सुवर्णभूमिजः** । **औ(त्क?त्त)रपर्वतकः** हैमवतः । **इति साराः** ॥

पिष्टम्, अन्येन संसर्गं, सहत इति **पिण्डसहम्** । पिटकादिषु **क्वाथं** सहते वैवर्ण्यं न भजते । अन्येन युज्यमानं **स्वगन्धं**[2] न जहाति । **अविरागि** स्नेहादिषु न वैवर्ण्यं भजते । **योगानुविधायि** सर्वद्रव्यसंसर्गानुगुणमित्यर्थः । तैलपर्णिकादीनामेते वैशेषिका गुणाः, साधारणास्तु **चन्दनागुरुवदिति** ॥

---

1. लौहित्यपारभवे प्राग्ज्योतिषे कालागुरुद्रमभूयस्त्वमाह कालिदासः । (रघु. ४. ८१.)

2. पिण्डक्वाथगन्धसहम् इति पाठः स्यात् ।

T. 191. इदानीं फल्गुद्रव्याण्याह—**कान्तनावे** जातम् । **प्रैयकञ्च**[1] उत्तरपर्वतैकदेश(ज)त्वाद् द्विविधं हैमवतमूषि(कां?क)**चर्म** । **नीलकोटि-श्वेतबिन्दुभिश्च चित्रम्** । **तदुभयमष्टाङ्गुलायामम्** । तदनुरूपविस्तार-मित्यर्थोक्तम् ॥

द्वादशग्रामीये । उत्तरापथे द्वादशग्रामाः तयोः प्रभवः । **अव्यक्तरूपा** न यथा(ल)क्ष्यमाणवर्णा **दुहिलिका** गृहगौधकाकारा । **चित्रा** वा नानावर्णा । द्विविधा अपि मूषिकाः ॥

आरोभजा इति आरोभदेशजाः पञ्चतयः । (कोथाः? कारताः)—**कपिला बिन्दुभिश्चित्रा श्यामिका** । **चन्द्रकैश्चित्रा** । T. 191. **त्रिभागेति** हस्त-त्रिभागायता । **तनग(?)मण्डलचित्रेति**[2] गाङ्ग(?)स्थानैर्मण्डलैश्चित्रा । तोङ्गं(?) द्विविधमित्यन्ये । कृता च कर्णिका अजिने चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु यस्या इति ॥

बाह्लवदेशे जातं **बाह्लवेयं** त्रिविधम् । त्रोधती कृष्ण(?) ॥

औद्राह्वा उद्रदेशजाना[3] त्रिविधा । पञ्चसु मूलदेशेषु पञ्चदशमूषिक-जातयः अनुक्तप्रमाणाश्च प्रमाणनियतमेव द्रष्टव्यम् । व्याकर्षेणाध्यर्धमित्यन्ये ॥

T. 193. **शुद्धमिति** यथाजातमनाहितवर्णम् । **शुद्धरक्तं** सर्वरक्तम् । **किञ्चिच्छुद्धं** किञ्चिद्रक्तमित्येव **पक्ष्मरक्तं** यस्योतस्य पक्ष्माणि रक्तानि । त्रिविधं वर्णत **आविकम्**, क्रियातस्तु चतुर्विधम् । **अविचितं** सूचीमुक्तम् (?)। **वानचित्रं** तन्त्रारोपितं कृत्वा नानाप्रकारैर्भक्तिविशेषैरुपेतम् । **खण्डसङ्घात्यं** खण्डानवयवानुतान् कृत्वा पश्चात् संहत्य यत् क्रियते । **तन्तुविच्छिन्नं** तन्तुभिर्विच्छिद्य यदूयत इति ॥

तस्य (नाम?वान)विकल्पानाह—**कम्बलकौचैवकौ** स्वनाम्नैव प्रतीतौ । **विलासिस्त्रीणां कलमिति(का) देनवतः(?)** । **सोमितिका** कर्णत्राणम् । **तलिच्छकं**

---

1. प्रियकोऽजिनयोनिर्हरिण इत्यमरः ।
"तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ।
महत् सापाश्रयं भेजे रावणः परमासनम्" । रामायणम् (vi. 11. 17)

2. कोठमण्डलचित्रेति भट्टस्वामी । कोठो मण्डलकमित्यमरः । कान्तना-वकादिः शाकुलान्तः अजिनरत्नप्रतिपादकः कौटलीयो ग्रन्थभागः प्रायशोऽनूदितो दण्डिना अवन्तिसुन्दरीकथायाम् । (TSS. No. 172, p. 61)

3. उद्रो जलचरप्राणिविशेषः, तदीया औद्रा इति भट्टस्वामी ।

वृत्तास्तरणम् । वारवाणः कञ्चुकः । परिस्तोमः कुथा गजास्तरणम् । समन्तभद्रं सन्नाहतलपट्टकम् । एवं नवविधम् आविक(त्रिक)ऽमेव कार्पासादिभिरमिश्रमित्यर्थः । क्रियाविशेषतस्तेषां (ख?उ)ताद्यपेक्षया यथासंभवमभ्यूह्यः । ननु (म?)कलमितिकायाः किंकृतः क्रियाविशेष इति चेत्, खण्डसङ्घात्ये अन्तर्भावात् । खण्डशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाल्लोमसंघात्यपि द्रष्टव्यम् ॥

पिच्छिलं यत्र हस्तः स्रंसते । आर्द्रमिव तच्छुष्कं विप्रतिभाति । सूक्ष्ममस्थूलांशुकम् । मृदु च तनु यत्तच्छ्रेष्ठमाविकम् ॥

अष्टप्लोतसङ्घात्येति सूक्ष्मैरष्टाभिः प्लोतैः पटैरेकीकृतैः सङ्घात्या(?) । कृष्णवर्णा नाम्ना (टिंलि ? भिङ्गि)सीति । अवकरलोम(भिः) स्थूलैः संस्कृतः अपसारकः वर्षत्राणं शरीरगृहाच्छादनार्थम्, सूक्ष्मैस्तु वर्षासु ये नश्यन्ति ... धितत्राणार्थैर्वेत्यर्थोक्तम् । एतद् द्वयमपि नेपालदेशजं, नान्यत्रेति ॥

T. 194. सङ्घटिका कामगुणघटनात्वादल्पवाटा । सैव समचतुरश्रा चतुरश्रिका । लम्बुवानकम् इन्द्राक्षिकाकृतिवानम्, शय्योत्तरच्छदः । कटकवानकं कटकस्येव मण्डिकावानं यस्य । प्रावार इव प्रावारकं पुष्पपटसदृशम्, तदुभयं शीतत्राणार्थम् । सतलिका सहान्येन तटपट्टेनास्तरणार्थैव । तूलिकेत्यन्ये[1] । त एते मृगरोमकृताः षड्विधाः पूर्वोक्तरोमक्रिया(वि)शेषाः ॥

कुप्यमिदानीं कोशप्रवेशयोग्यमुच्यते— वाङ्गकमिति वङ्गेषु भवम् । पुण्ड्रेषु सुवर्णकुड्ये च भवं प्रभूतं त्रिविधम्—मणिस्निग्धं मणिवर्णस्निग्धमित्यर्थः । मणिस्निग्धश्च तदु(भा?दक)वानश्च मणिनावघृष्य स्निग्धं कृत्वा उदकेनार्द्रीकृत्य यद्यत इत्यर्थः । व्यामिश्रं वानं यस्य कौशेयः कार्पासो वारवाणः । चतुरश्रवाणं शुद्धदुकूलवानम्, चतुरश्रशब्दस्य निर्व्याज(त्व)वाचित्वात् ॥

एतेषामेव वाङ्गादीनामपरो विशेषः एकेनैवांशुकेन यदूयते तद् एकांशुकम् इत्यादि योज्यम् । वांशुकन्तु (?) नास्ति दुकूलमिति नोक्तम्, एतद् यथापूर्वं श्रेष्ठम् ॥

T. 195. तेनेति दुकूलेन । काशिषु जातं पौण्ड्रश्च यत् क्षौमं तद् वर्णतः वानतः अंशुकभेदाच व्याख्यातम् ॥

---

1. तूलकाख्य आस्तरणविशेष इति भट्टस्वामी ।

M. 81. पत्रोर्णा देशतस्त्रिविधा। तत्र मगधभवा (मागधिका)। पत्रेषु क्रिमिभिर्या (प्रमी ? ऊर्णू)यते सा पत्रोर्णा। [1]वटाद्भवेति वक्तव्ये शेषग्रहणाद् अ(न्यस्य?न्या) अप्येवं प्रका(रेषु?रा) भवति इति ज्ञाप्यते ॥

श्रेष्ठेति इत्यर्थप्रविशसा(?) इत्यर्थः। देशगतभेदस्तूपदेशाद् बोद्धव्यः। अवमक्ष्यत्वात्तु नोक्तम् (?)। तया पत्रोर्णया कौशेयं कोशकारजन्तुजम्। चीनपट्टः प्रसिद्धः। व्याख्याता इति तेषामपि नागवृक्षादयो व्याख्याता इति। तेषामपि नागवृक्षादयो योनिरित्यर्थः ॥

माधुरं दक्षिणमाधुरोत्तरमाधुरभूमिजम्। अपरान्तदेशभवम् आपरान्तकम्। वत्सदेशविषय(भवं वात्सकम्)। महिषविषये च भवं माहिषकम्। कार्पासिकमिति तन्निर्मितं वस्त्रं श्रेष्ठम् अन्यदेशजेभ्यः ॥

T. 196. अत इति यथोक्तात् इन्द्रदेशोपदेशात् (?) अन्येषामपि कोशप्रवेश्यानाम्। रत्नानामिति प्रदर्शनार्थत्वाद् रत्नसारफल्गुकुप्यानाम्। प्रमाणं "विंशतितण्डुलं वज्रधरणम्" इत्यादि। मूल्यं गुणवृद्धिहानिक्रमेण। लक्षणं परीक्षा यथा—"क्षीरप्रक्षिप्तमिन्द्रनीलं स्वाभासं जनयति। वत्समुखप्रक्षिप्तं तच्चूषणान्न विक्रियते" इति। जातिम् मणयोऽन्तरजातय इति। रूपं रक्तं भासुरमिति। निधानम् इदमस्मिन् भाण्डे स्थापनीयमिति। इदमत्रोपहितं शोभत इति। अथवा इदं शुभम् अस्मिन् गृहे निधेयम्, अशुभं राष्ट्र इति। नवकर्म च आकरोद्गतस्य घर्षणवेधनादि ॥

तथा पुराणानां नष्टवर्णादीनां (शा ? ले)पविशेषैर्गुणप्रत्यादानं प्रतिसंस्कारम्। कर्मगुह्यं स्फुटितं तुन्नवायादिकर्म। उपस्करान् शाणसूचीपिप्पलादि। देशकालाः अस्मिन् देशे इदं भुज्यते, काले अस्मिन् इदमुपयुज्यते वर्षेषु कम्बलः हेमन्ते मृगरोम इति। (परी) भोगानिति अध उपरि वा भोक्तव्यं नोपवेष्टव्यं वा प्रावृणोति वेति। हिंस्राणाञ्च मूषिकादीनाम्। प्रतिक्रियां यूपनीरपत्रकृष्णजितामार्जारस्थानविवयायं पदातिरिति(?) ॥

इति कोशप्रवेश्यरत्नपरीक्षा एकादशं प्रकरणम्।
एकादशश्चाध्यायः ॥

---

1. 'लकुचवटादिपत्रेषु क्रिमिलालोर्णाकृतं पत्रोर्णम्' इत्यमरकोशे क्षीरस्वामी।